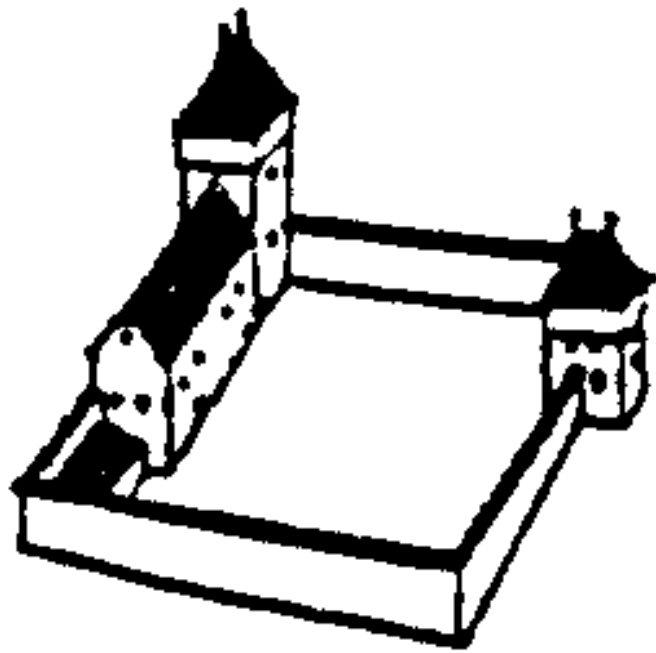

Castrum Bene

Hírlevél

2004.

•

A Castrum Bene Egyesületet ötödik éve támogatja a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, segítségüket ezúton köszönjük.

A Castrum Bene Hírlevél megszületésében komoly segítséget nyújtott a Civertán Rt., segítségüket ezúton köszönjük.

BEVEZETÉS

Tisztelt Castrum Bene Tagok!

Immár ötödik alkalommal tudjuk megjelentetni a Hírlevelet. Reméljük, ismét olyan írásokat, információkat közlünk, melyek elnyerik érdeklődésüket.

Bevezetőben röviden beszámolunk az egyesület elmúlt 4 évéről, hiszen ebben az évben vezetőségválasztás lesz. 2000 májusában az egri Vándorgyűlésen az egyesület tagjai ismételten megválasztották elnöknek Feld Istvánt, az elnökség közé Szabó J. Jánost, Buzás Gergelyt és Terei Györgyöt.

2000 óta minden évben pályázunk a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumához. Az alábbi felsorolásból olvasható, hogy melyik évben mekkora összeget kaptunk, és azt mire költöttük el.

2000-ben	250.000 Ft	Szkenner, diavetítő, útiköltség, papíráru, irodai kellékek, dologi kiadások
2001-ben	875.000 Ft	Számítógép, nyomtató, szoftverek, notebook, útiköltség, papíráru, irodai kellékek, dologi kiadások
2002-ben	715.000 Ft	Fénymásoló, fűzőgép, Gps, útiköltség, papíráru, irodai kellékek, dologi kiadások
2003-ben	550.000 Ft	papíráru, irodai kellékek, toner, útiköltség, dologi kiadások

Eredményeinkről:

2000-ben 91 főből állt az egyesület tagsága. Négy év alatt közel megdupláztuk tagjaink számát, hiszen a jelenlegi taglétszám: 174 fő. Örvendetesnek tarthatjuk, hogy az új belépők között sok az egyetemista. A tagság összetételének nagy számát most már nem csak régészek teszik ki, hanem sok művészettörténész, történész is eljár vándorgyűléseinkre.

2004-ben ötödik alkalommal tudjuk kiadni a Castrum Bene Hírlevelet és Túravezetőt. Ebben az elmúlt évek erődítmény kutatása mellett, könyvismertetések, bemutatkozások, szakmai ismertetések, tanulmányok és viták voltak olvashatók. A túravezetőben pedig a meglátogatandó erődítmények leírásán kívül alaprajzok, metszetek segítettek a jobb megismerésben.

2003 szeptemberében Visegrádon Sándorfői György várkutató halálának 10. évfordulójára egy emlékkonferenciát szerveztünk. Idén is szeretnénk folytatni azt a kezdeményezést, hogy a májusi háromnapos vándorgyűlés mellett ősszel egy egynapos konferencia is létrejöhessen. Terveink szerint az őszi helyszín mindig Visegrád lesz.

A korábbi években már folyt az előkészítése és 2003-ban sikerült elkészíteni Nováki Gyulának és Magyar Kálmánnak a Somogy megye középkori várait bemutató várcorpus kéziratát. Reményeink szerint Magyarország megyéinek középkori erősségeit bemutató sorozat első munkája a 2004-es évben megjelenik.

2004-re elkészült az egyesület honlapja. A www.castrumbene.hu cím alatt olvashatók az eddigi hírlevelek, tanulmányok, illetve a legfrissebb információk is.

A Hírlevél szerkesztése továbbra is nyitott, minden tanácsot, ötletet szívesen fogadunk.

2004. április

Terei György
titkár

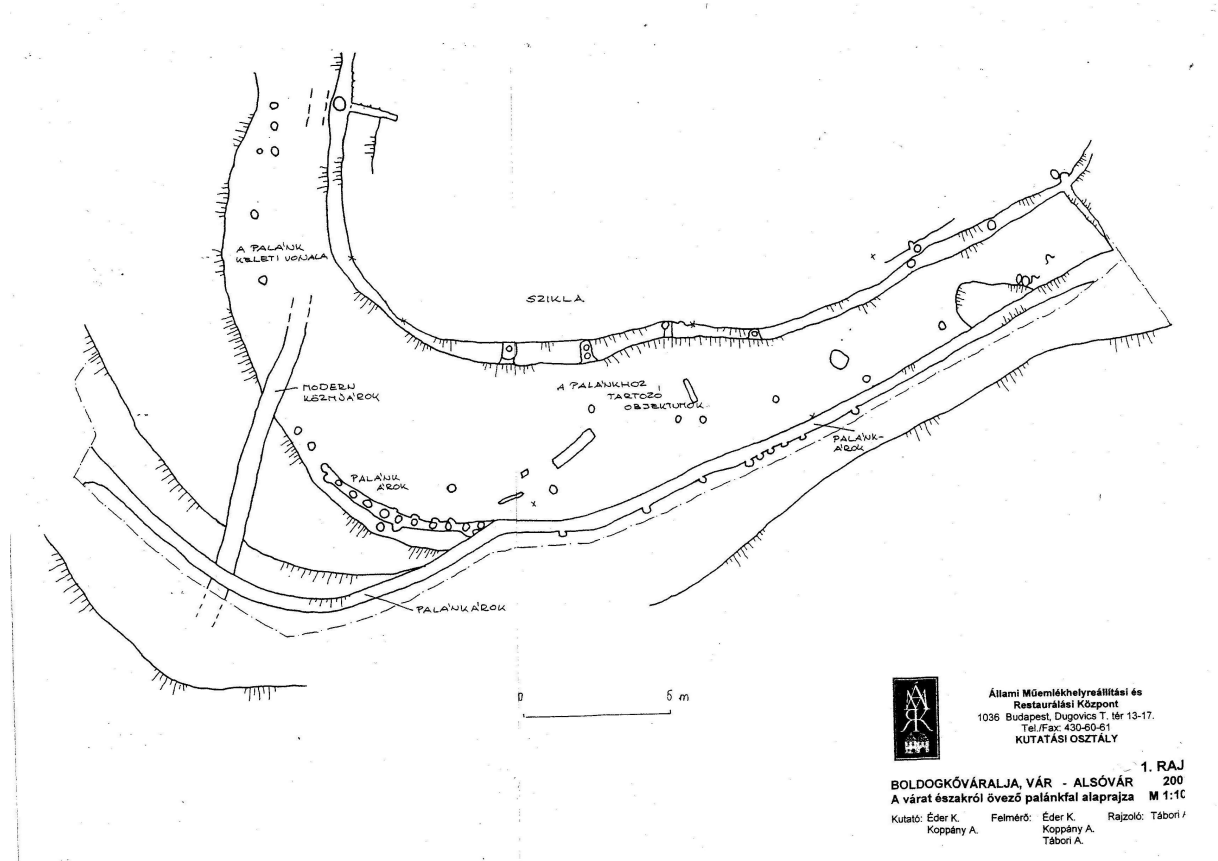
AZ ELMÚLT ÉVEK ERŐDÍTMÉNYKUTATÁSAI

Koppány András-Éder Katalin: Boldogkő alsóvár 2003.

A 2002-2003. évi feltárások és az 1682. évi inventárium alapján néhány helyen részletesen, másutt nagy vonalakban megadható az alsóvár épületeinek elhelyezkedése, a kapu és a palánkfal vonala.

Északon a palánkfal a háromszögű bástya keleti fala alatti meredek sziklától indul és követve a szikla esésének vonalát végigfut az egész vár előtt az északi szakaszon, majd belesatlakozik egy épületbe, illetve a kapuépítménybe. Ez utóbbinak a helyét csak feltételezzük az inventárium alapján, feltárni nem tudtuk. A palánk leérkezve a várat nyugatról övező hegyteraszra tovább fut dél felé egészen a kiugró sziklaszirt egyharmadáig, ahol ismét a meredeken eső sziklafalhoz csatlakozik.

A nyugati hegyteraszt átvágó árkok alapján ezen a szakaszon a palánkfal két periódusáról beszélhetünk.

Az első periódust az a sziklába vésett téglány metszetű árok jelenti, amely a vár teljes északi része előtt végigfut, és amely cölöp-lyuksorral kapcsolódik a hegy keleti oldalán a háromszögű bástya alatti sziklafalhoz. Ennek az ároknak a vonalát dél felé egészen a kaputorony alatti nagyobb térig követni tudtuk. A palánkárok és a hegy között a sziklafelszín a vár nyugati oldalán jellegzetesen faragott: a természetes esést lépcsőzetesen kiugró függőleges véset határolja, az árok és e vésett között megközelítőleg vízszintes járófelület van kialakítva. A mindettől délebbre eső területen még további kutatásnak kell tisztázni, hogy az árok fut e tovább ebbe az irányba. Ugyanakkor a déli alsóvárszakaszon is megfigyelhető volt a hegyoldal függőleges faragása, a vízszintes járófelület kialakítása. Az alsóvár déli végén a vízszintes felületet nyugat felől egy alacsony a hegyfelé függőleges, kifelé a természetes esést követő "fal" övezte. Ennek vonalában a valamikori hegyoldal sziklalejtőjéig kifutva az északi részről már ismert palánkárokhoz hasonló árok zárja be a fal vonalát egészen a kiugró sziklanyelvig.

A második periódust tulajdonképpen a palánkfal nyugati szakaszának egy a korábbtól mintegy 4 m-rel nyugatabbra való kialakítása jelenti. E fal vonalát falkiszedési árok és cölöplyukak jelzik. Ez a nyugat felé történő toldás az alsóvár északi és déli felén a már korábban meglévő falazathoz kellett, hogy csatlakozzon.

A cölöplyukak és a falkiszedés mellett az alsóvár nyugati peremén az árokátvágások során nagyméretű sziklákból kialakított szárazon rakott támfal(?) került elő nagyjából a cölöplyukak vonalában, illetve attól fél- egy méternyire nyugatra. Mindez felveti a kérdést, hogy valóban várfalmaradványokról van e itt szó és nem egy, az újkor során történő támfal kialakításáról.

Minden épületre utaló nyom a sziklafelszín nyugati peremén levő téglány metszetű palánkárok vonala és a hegy/felsővár sziklája/fala közé eső szakaszon található.

A leletanyag akárcsak az előző évben főleg kora újkori. Nagyszámú, újabb típusokat is tartalmazó kályhacsempe anyag, használati kerámia és egy középkori, valamint több kora újkori pénz került elő.

Feld István: Salgótarján-Salgóvár 2003. évi ásatása

A Kincstári Vagyoni Igazgatóság megbízásából 2003. szeptemberében folytatódott a salgói Alsóvár ásatása. A kutatás fő feladata az északi torony és a nagy ciszterna közötti külső várfalszakasz konzerváláshoz-felfalazáshoz szükséges teljes feltárása volt. Ehhez kapcsolódóan sor került az északi torony déli előterének - az ún. 5. térnek - rétegvizsgálatára, az ehhez kelet felől kapcsolódó nagyobb, mélyebb szintű ún. 6. falazott tér keleti oldala előtti terület - a XIV. szelvény - jelentős részének feltárására s végül a ciszterna előtti meredeken emelkedő hegyoldal - a XV. szelvény - teljes kutatására is.

E vizsgálatok jelentős építészettörténeti megállapításokat eredményeztek. Kiderült, hogy az így immár már teljes hosszában ismert, alig 1 m vastag s minden valószínűség szerint korántsem a legnagyobb gondossággal épített külső várfal lehetett az első védelmi építmény a Felsővár alatti hegyoldalon - ennél korábbi építkezésekre utaló nyomok nem kerültek elő. E várfal nem csupán az északi toronnyal, hanem az említett 6. térrel is egyidőben épült, falaik nem csupán kötésben vannak egymással, de az utóbbi tér keleti fala vonalában található a végig íves fal (a D-i várkaput nem számítva) egyetlen szögben való törése. A belsejét tekintve még feltáratlan 6. tér, mint az Alsóvár legkorábbi lehetséges lakóépítménye kissé a terepszintbe lett bemélyítve, ugyanakkor tőle keletre jóval magasabb volt az építések kialakított terepszint. Egyelőre nem tudtuk még tisztázni az itt, a 6. tér keleti fala és a várfal alkotta hegyesszögű sarokba beépített vékonyfalú kis építmény korát és funkcióját - de tény, hogy viszonylag korán elbontásra is került.

Az északi torony előtti tér rétegvizsgálata itt egy dél felé mindvégig nyitott udvarszakaszt valószínűsített. Magáról a toronyról megállapíthattuk, hogy eredetileg ugyancsak nyitott volt. Későbbi déli fala két periódusban épült meg, közülük az utóbbi igen hevenyészett jellege már arra utalhat, hogy megépítésére a torony pusztulása után kerülhetett sor. Miközben igazolni tudtuk, hogy ez az udvarszakasz és a torony járószintje lényegében mindvégig azonos lehetett, még nem tudjuk, hogy elfalazásának korábbi, keleti szakasza és az az előző évben kutatott ún. Ny-i épületszárny korban hogyan viszonyul egymáshoz.

Tekintettel arra, hogy az eddigi feltárások a külső várfal korát 1526 utánra valószínűsítették, ezek az építkezések mindenesetre csak egy viszonylag rövid időintervallumban történhettek - ha csak nem kötjük a javítások egy részét már az 1554 utáni időszakhoz s a vár oszmán uraihoz. Az azonban igen valószínű, hogy a 6. tér keleti oldalán, a

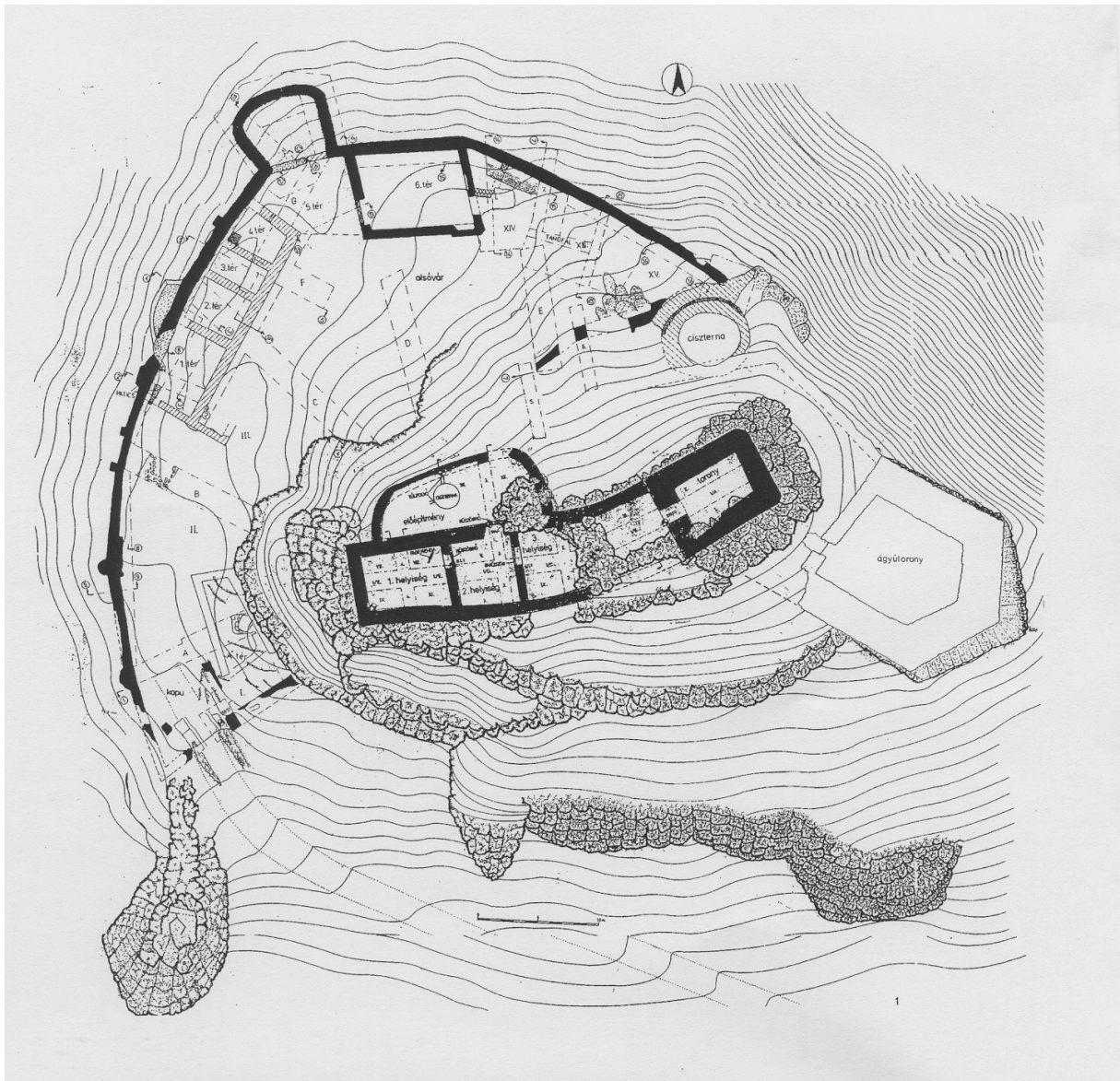
XIV. szelvényben feltárt habarcsos jelenségek egy viszonylag kései építkezéssel hozhatók kapcsolatba.

Míg az említett Ny-i épületszárny és a 6. tér még további kutatásokat igényel, ma már egyértelműen állítható, hogy a 16. századi terepszint az utóbbi keleti falától egyenletesen emelkedett a nagy ciszterna irányába. Ez a várfal felépítését követő feltöltéssel jött létre, s markáns járószintet nem mutatott. Kétségtelen azonban, hogy erre a felszínre zuhanhatott rá 1593-ban a Felsővár, elsősorban a nagy torony dél felől szétlőtt felső, részben fa- és agyagszerkezetű része, melynek átégett maradványait ebben az évben szinte már teljesen feltártuk. A dél felől lezuhanó épületszerkezetek tömegét mi sem jellemzi jobban, minthogy azok több helyen szinte aza alapozásig kidöntötték illetve kifordították a külső várfalat. Az égett gerendák és a leletanyag, elsősorban a kályhacsempék elhelyezkedése arra utal, hogy a lezuhanó épületrészek főként a ciszternától több méterre nyugatra és a 6. tér keleti falától néhány méterrel keletre elhelyezkedő területet érintették.

Mivel azonban a nagy ciszterna belső (tégla)falazatát később szinte teljesen kitermelték, megfigyeléseink nem teszik lehetővé a lezuhanó várrészek még hipotetikus értékelését sem. Szinte biztos ugyanis, hogy a Felsővár tornya részben e ciszternára illetve a felette feltételezhető építményre zuhant rá - de innen a törmeléket az említett bontás során bizonyára kihányták a hegyoldalba - ahová egyébként bizonyára a Felsővár jelentősebb része is került, feladatot adván a következő évszázadok (hegyoldal)kutatóinak. Erre utal az a jelentős leletanyag is, mely a várfal külső oldala általunk részben kibontott omlásrétegeiből került eddig elő.

Az ásatás jelentős eredménye még a nagyciszterna íves külső falsíkjához nyugat felől hozzáépült, észak felől lepusztult síkkal előkerült falazatok feltárása. Az eddigi felmérések alapján ezek nagyrészt megfelelnek a tovább nyugat felé a hegyoldalban korábban talált falcsonkoknak. Így valószínű, hogy itt egy olyan „támfal” húzódott egykor, mely elsősorban a Felsővárba vezető faszerkezetű feljáró(k) hordozását szolgálta. Pontos meghatározása, s így annak tisztázása, hogy a most előkerült magasabb falcsonk nyugati záródása esetleg nem egy átjáró kávájának emlékét őrzi, további kutatásokat igényel. Így ma még az sem dönthető el, hogy az a tény, hogy nem csak ez a „támfal”, de maga az egész külső várfal *hozzáépült* a korábban megépített íves ciszternafalhoz, milyen kronológiai következtetések levonását teszi szükségessé.

E nyitott kérdések - s így a teljes Ny-i épületszárny, továbbá az ágyútorony és kapcsolódó falai, köztük a nagyciszterna feletti fal formája és építéstörténete - csak az ásatások (remélhető) folytatásával tisztázhatók.

Feld István – Tolnai Gergely: Várgesztes-Gesztes vára 2003. évi kutatása

A Komárom-Esztergom Megye Önkormányzata megbízásából végzett tájékoztató kutatásunk legfontosabb eredménye, hogy kutatóárkainkkal sikerült meghatároznunk az 1960-62. évi, Gerőné Sándor Mária által vezetett feltárások során sajnálatos módon nem kutatott *külső vár* alaprajzi elrendezését, s ezen belül a *kaputorony* egykori formáját. Kiderült, hogy a kissé nyújtott hegytető peremén egy majdnem szabályos jellegű, keleti és nyugati végén csúcsba futó, lényegében *hatszög alaprajzú*, jellegzetes kis kőköcsökből rakott, viszonylag vékony, cca 1 m-es vastag várfal húzódott. A terepadottságokból adódóan ezt a szabályos elrendezést megtörte a mintegy 4x4 m-es belső méretű kaputorony, melynek azonban csak déli oldala maradt ránk felmenő falrészekkel.

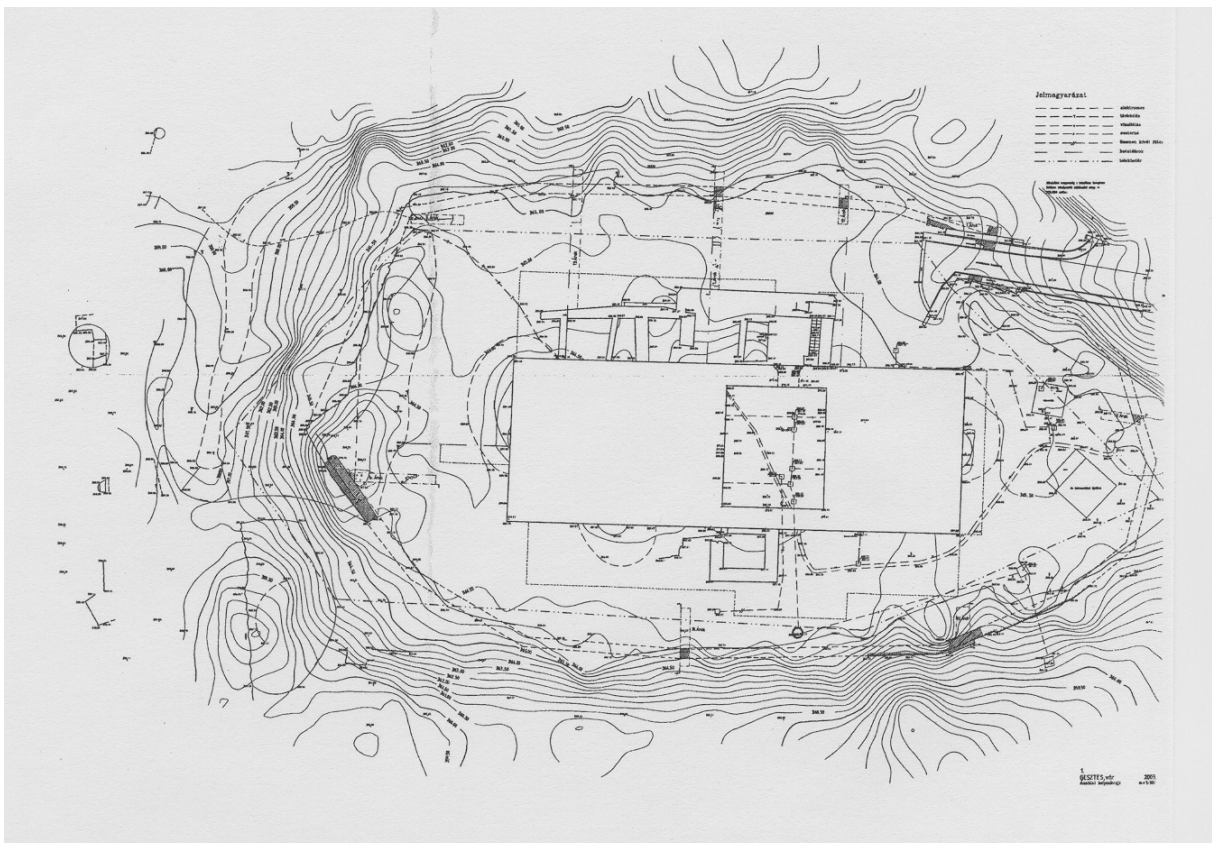
Megállapítottuk azt is, hogy a minden bizonnyal Nagy Lajos által az 1370-es években emeltetett „vadászkastély” egykori külső megjelenése lényegesen eltért a mai, az 1960 utáni helyreállítás során kialakult formától. A várhegy nyújtott sziklagerincét csak a (feltehetően a Csák nemzetség korábbi erősségének helyére került) ma is magasan álló, téglalap alaprajzú belsővár foglalta el. Ennek falaitól eredetileg már erősen lejtett a terepszint a jóval alacsonyabban - a belsővár udvarszintjéhez képest néhol 3-4 méterrel mélyebben, de a külső szint alatt is átlag 2 méterre - megépült külső várfalig, illetve annak említett kaputornyáig. Azaz a belsővár sokkal inkább kiemelkedett a környezetéből, körben - a vele egyidős diósgyőri várhoz hasonlóan - néhol kifejezetten meredek sziklafelszín határolhatta. Ennek megfelelően aligha lehetett egységes külső szintekről beszélni, a szondázó árkok tanúsága szerint a mai, közel vízszintes terepszint alatt átlagban 150 cm mélyen megtalált középkori rétegek változatos, bizonyára a természeti adottságokhoz alkalmazkodó szintviszonyokról tanúskodnak. További adatok csak nagyobb kiterjedésű kutatással nyerhetők, s ez a pontos alaprajzi rendszer meghatározásához is elengedhetetlen. Sajnos, maga a várfal sehol sem maradt meg eredeti magasságában, csupán csonkjait láthatjuk, illetve tárhattuk fel. Sikerült ugyanakkor a nyugati részen egy minden részletében még nem értelmezhető, ismeretlen korú külső falrendszer maradványait is rögzíteni.

A belső vár körül ma látható plató tehát csak az 1960 utáni helyreállítás során jött létre, ugyanakkor kétségtelen, hogy a külső és a belső falak közötti terület feltöltése már jóval korábban, a török hódoltság korában megkezdődött. Ekkor itt - bizonyára részben a közelebről nem ismert korban részben ki is dőlt külső várfal erősítésére/pótlására - fa-földszerkezetű sáncrendszert emeltek, melynek szerkezetére elsősorban a déli oldalon tett megfigyeléseink utalnak. Talán itt dőlt ki először (vagy jobban) a várfal, helyére cölöpváz

törmelék-, belső oldalára agyagfeltöltés, néhol kifejezett ágyúpad került - az utóbbi elsősorban a nyugati oldal magasabban megmaradt fala esetében volt igazolható. Már ehhez az emelt szintű rendszerhez igazodott a belsővár kapuja és a déli tornya közé másodlagos (magából a várból, illetve a majki premontrei prépostságból származó) faragott kövekből beépített lőkamrás erődítmény.

A jelenleg turistaszállóként üzemelő belsővárban csak két ponton - az udvar déli homlokzatán és a keleti emeleti traktus előterében - nyílt lehetőség falkutatásra. Az udvari fal esetében valószínűsíthető lehetett, hogy a többi oldalon a falakkal egyidős kőkonzolos folyosó itt egy későbbi fázisban (vagy periódusban) fa támrendszerrel nyert kiegészítést, elsősorban a későbbinek tartott déli (torony) építmény megközelítése érdekében. A keleti traktus konzolos szerkezetének pontos értékelése (kandalló?) a kutatás számára rendelkezésre álló területen nem volt lehetséges, de itt is valószínűsíthető lehetett egy későbbi fázist vagy periódust.

Végül a kutatás fontos feladata volt a várból ismert faragott kőanyag feldolgozása. Bár ehhez az épület turistaszállóként való üzemelése nem biztosított épp ideális lehetőségeket, sikerült igazolni, hogy a gótikus faragványanyag lényegében egyetlen periódusra, a 14. század utolsó harmadára tehető. Emellett nagyobb számú reneszánsz nyíláskeret-töredék egy 16. századi, közelebről ismeretlen, de bizonyára nem túl nagy volumenű átalakítást is bizonyít.

Feld István – Szatlóczki Gábor: Várgesztes-Kisvár 2003. évi szondázó ásatása

A közismert gesztesi várba felvezető úttól délre, a parkoló és pihenőpark által határolt alacsony dombháton található az először Nováki Gyula és Sándorfi György által ismertetett Kisvár. 2003 nyarán a „felsővárban” végzett kutatásokkal párhuzamosan, kísérletet tettünk a Kisvár korának és funkciójának közelebbi meghatározására. Mindezt különösen indokolta, hogy az eddigi kutatás Árpád-korinak tartotta, s így felmerült az is, hogy ez az építmény lenne a Csák nemzetség írott forrásokban említett korai 13-14. századi Gesztes vára.

A vár észak-déli hossz tengelyére merőlegesen, 1,5 méter széles és 11,2 méter hosszú kutatóárkot nyitottunk, melynek célja a vár felszínen sejthető keleti és nyugati falának lokalizálása, illetve azok vastagságának megállapítása volt. A felső vékony humuszos réteg eltávolítása után egységes sárga, agyagos réteg jelentkezett, melyből egy kb. 5 cm átmérőjű vasgolyó és nagymennyiségű elgörbült zsindeleszveg került elő. A réteg eltávolítása után az árok nyugati felében habarcsos, kemény felszínt értünk el, mely a keleti oldalon is megvolt, csak erősen lepusztult. Ez alatt már csak aprókavicsos szintkiegyenlítő feltöltést találtunk. A keleti fal mintegy 50 cm-es mélységben került elő, kb. 80 cm széles volt és mintegy 20-25 cm mélységig lehetett kibontani. A nyugati fal már a felszínen jelentkezett, szélessége hasonlóan bizonyult, 70 cm-es mélységig, a sziklafelszín jelentkezéséig bontottuk ki.

Az előkerült leletanyag, mind a keleti fal tövében, mind a habarcsos felszín felett és alatt, kizárólag késő-középkori kerámiából, többek között pohár és tál alakú kályhaszem töredékekből állt, emellett a nyugati falon kívül a sziklafelszínről egy köpűs nyílhegy került elő. A felszínen észlelhető falmaradványok háromszögeléssel történt alaprajzi felmérése alapján a vár alaprajzi formája közel szabályos, 26,5 m × 9,3 m-es téglalap alakú lehetett.

A vár belső felosztásának, illetve környezetének vizsgálata további kutatást igényel, az azonban már valószínűsíthető, hogy nem a Csákok vagy a Nagy Lajos által építtetett vár elődjéről, hanem talán egy 15. századi „kiszegítő” erődítményről lehet itt szó. Eddigi eredményeink mindenesetre óvatosságra intenek a terepjelenségek ásatás nélküli értékelés vonatkozásában.

Feld István – Gál Viktor: Komlóska – Solymos vára

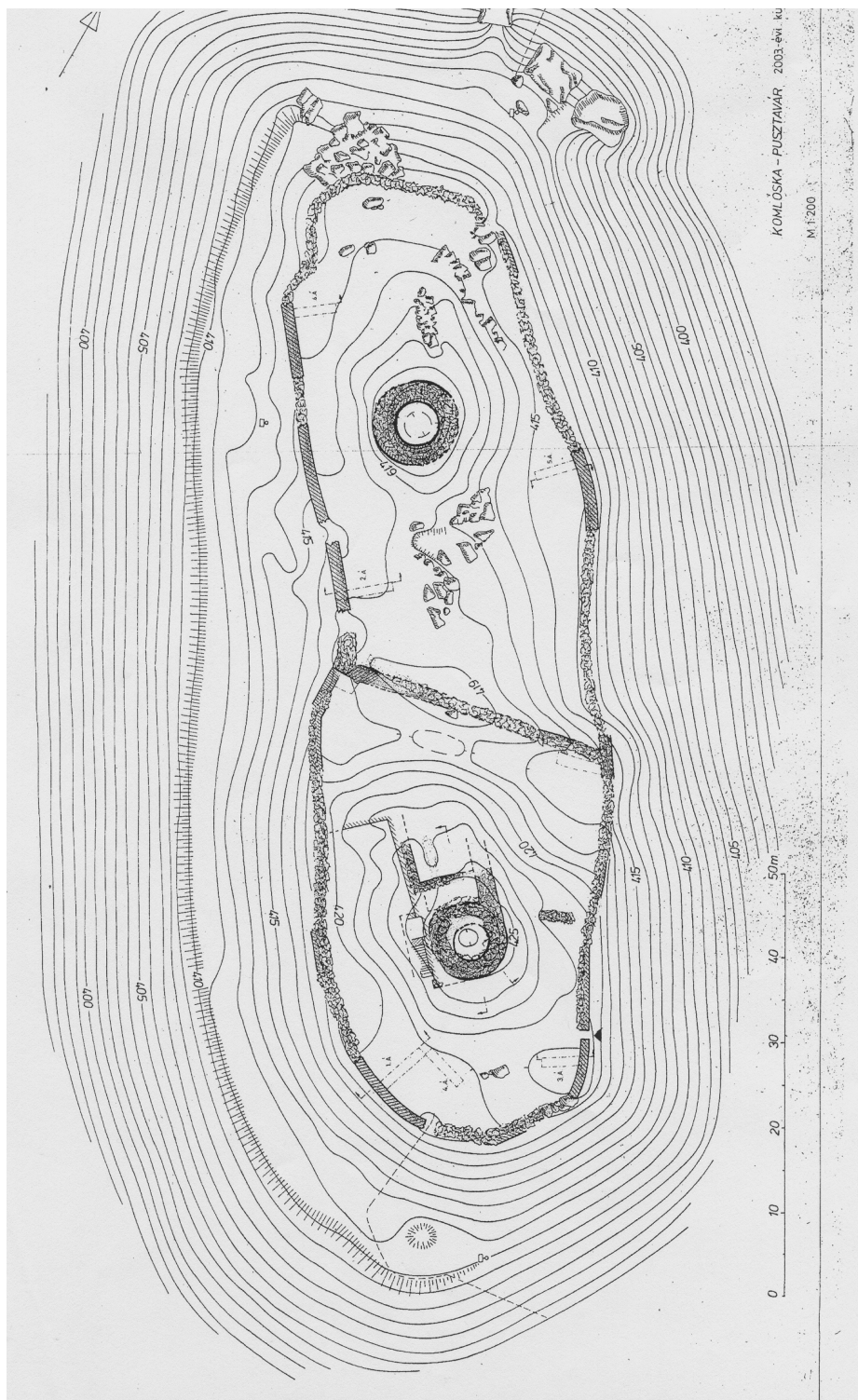
Folytattuk a Komlóska falutól délre, egy 426 m magas platón elterülő Pusztavár – középkori nevén Solymos – 2001-ben megkezdett szondázó jellegű régészeti kutatását. Az erősséget a Tolcsva nemzetség – közelebbről meg nem határozható – tagjai emeltethették a 13. század végén vagy a 14. század elején. 1398-ban egy oklevél a várat már, mint *castrum desolatum et corruptum Solmus appellatum* említi.

Ebben az évben a vár három pontján végeztünk újabb kutatásokat. Az ásatás súlypontja a déli kerek torony, illetve a hozzá kapcsolódó épületek falmaradványainak további kibontására helyeződött, illetve vizsgáltuk az osztófal és a keleti várfal belső csatlakozási pontját. Az északi toronytól nyugatra, az itt mintegy 140 cm magasan álló nyugati várfalra merőlegesen nyitottuk meg a 6. kutatóárkot, a falhoz kapcsolódó rétegek vizsgálatára. A kutatóárokban a kevert humuszos réteg alatt de attól nehezen elkülöníthetően egy kisebb köveket, kavicsokat és nyomokban habarcsrögöket is tartalmazó réteget figyelhettünk meg. Ezt a réteget a vár építésének idejével hozhatjuk összefüggésbe, amit az árok északi profiljában a réteg felső részében két helyen is mutatkozó nagyobb habarcskifolyások bizonyítanak. Leletanyag: Árpád-kori és mélyebbről több őskori kerámiatöredék valamint állatcsont került elő. A kidobott föld átvizsgálásakor egy 14. század elejére keltezhető „gótikus kulcsot” találtunk.

A középső osztófal és a keleti várfal csatlakozási pontjáról egyértelműen megállapíthattuk, hogy teljes egészében az osztófal épült hozzá a külső várfal belső síkjához. Az erősen omladékos és szinte teljes egészében leomlott osztófal vizsgálatára nyitott kutatóárok segítségével csak az alapozás néhány egymáson fekvő követ sikerült azonosítanunk. Csupán a külső várfaltól nyugatra mintegy 350 cm-re sikerült megállapítanunk az osztófal szélességét, ami ezen a ponton kb. 180-190 cm.

Letisztítottuk a déli kerek torony falának déli, külső oldalát. A torony nyugati oldalának tisztítása során egy déli irányba lejtő, a torony aljához hozzáépített egyenes falra támaszkodó lépcsősor 13 elemét fedeztük fel. A lépcsősor külső pofafala leomlott, de habarcsos nyomai a mélyebben előkerült fokokon még megfigyelhetők. A feljáró északi, felső végéhez egy, kb. 220×220 cm belvilágú, lépcsőház csatlakozik, melynek nyugati fala szintén leomlott. Belső területének kibontása során a lépcsősor felső végénél 160 cm-rel mélyebben elszenült gerendamaradványok és egy erősen habarcsos felület mutatkozott. Előbbi talán a lépcső folytatását képező fa szerkezet maradványai lehetnek.

A toronytól északra elhelyezkedő ún. négyszögletes épület nyugati, észak-déli irányú, falának külső fasíkját mintegy 12 m hosszan sikerült letisztítani. A fal északi végén csatlakozik hozzá egy nyugati irányba induló, feltételezhetően az épületet a külső várfallal összekötő, ismeretlen szélességű fal, melyet eddig nagyjából 5,5 m hosszan tisztítottunk le. Ez utóbbi fal a déli várrész északi oldalát zárja le a két várrész elválasztó árok felé.

Pusztai Tamás: Kelemér-Mohosvár régészeti kutatása (2000., 2002., 2003.)

A Gömör megyei Kelemér községtől D-re, kb. 2 km-re található az egymástól 400 m-re lévő, természetvédelem alatt álló Nagy- és Kis-Mohos nevű tavak. A Kelemér-Putnok közötti országút völgyben futó részének éles kanyarulatától DNy-ra indul el az a völgy, amelyben az úttól 500 m-re a Nagy Mohos tavat találjuk. Innen tovább DNY-ra 200 m-re, a Kis-Mohos tó fölötti dombon emelkedik a Mohosvár nevű sáncvár.

A vár területének első, régészeti célú szintvonalas felmérése Sándorfi Györgytől származik, 1992-ből,¹ a vár és tágabb környezetének újabb, részletesebb, mikroszintvonalas felmérését pedig az Aggteleki Nemzeti Park megrendelésére a Tocsolya Bt. készítette el a 2000. évben. E két felmérés jelentette a miskolci Herman Ottó Múzeum által 2000.-ben kezdett keleméri régészeti feltárásainak geodéziai alapját.

A vár leírása, kutatástörténetének és a rá vonatkozó történeti adatok legutolsó összefoglaló értékelése Dobossy László², valamint Nováki Gyula és Sárközy Sebestyén 1999-ben megjelent Gömör-Tornai vártörténeti munkáiban található meg.

A vár környezetének (Kelemér-Mohosok) természettudományos vizsgálatait Sümegi Pál vezetésével a Debreceni Egyetem kutatócsoportja végezte el. E kutatások történeti értékelése számos régészeti szempontú információt tartalmaz.³ Sümegi Pál a Mohosok rétegtani vizsgálata alapján a Mohosvár környezetében a történeti időkben olyan emberi hatások nyomait mutatta ki, melyek alapján a Mohosváron többek közt egy erődített neolitikus települést, valamint egy jelentős kelta erődítést valószínűsített.

A régészeti kutatást megelőző újabb, mikroszintvonalas felmérés során a vár belső részén található rablógödrök miatt a belső felépítésre vonatkozóan nem lehetett újabb, értékelhető információkhoz jutni. A vár sáncain túl elhelyezkedő terasz nyugati és északi részén olyan mikrodomborzati jelenségeket dokumentálhattunk, melyek esetlegesen a teraszon található külső építmények meglétére utalhattak. A vár dombjának keleti tövében, a Kis- és Nagy Mohos tavak közötti területen a szintvonalas felmérés és a hozzá kapcsolódó régészeti terepbejárás során olyan mesterséges mélyedéseket találtunk, melyeket szintén a várhoz kapcsolhattunk.

¹ Ltsz.: HOM-Rég.Ad. 2328-1993.

² DOBOSSY 1975.

³ SÜMEGI 2000.

A területről készített történeti légifényképek közül hasznos információval szolgált egy 1952-ben készített, igen rossz minőségű fénykép, mely a Mohos vár központi területén egy szabályos, kb. 25 x23 méter alapterületű négyzetes építményt jelöl.

Feltárásokat, mivel a vár területe természetvédelmi oltalom alatt áll, csak a területet fedő sűrű erdő fái közötti keskeny sávokban folytathattunk. E feltárásokat a 2000.,2002 és 2003. években végeztük.

Négy területet kutattunk.

1. A várbelső
2. Abból a célból, hogy meghatározzuk a sánc szerkezetét és építési periódusait a vár nyugati oldalán átvágtuk azt.
3. Kutattuk a vár sáncain kívül eső területet, azzal a céllal, álltak-e a sáncon túli platón a vár használatának ideje alatt vagy az azt megelőző régészeti korokban épületek.
4. Vizsgáltuk a vár dombja alatt a szintvonalas felmérés és a régészeti terepbejárások során megtalált mélyedések funkcióját.

A várbelső feltárása

A várbelsőnek mintegy 2/5-részét tártuk fel. Az általunk nem kutatott részek a vár ÉNy-i felében találhatóak. A sánccal és árokkal körbevett területet a vár építése előtt letarolták. A várbelső területére az árokból nem került föld. Azt mid az árok külső oldalához kapcsolódó sáncba építették be. A várbelső szabálytalan, lekerekített sarkú téglalap oldalai mentén, kőfal kerítette. Azt, hogy ez a fal a vár építésének elejétől fogva áll-e, vagy egy korábbi fa-föld szerkezetes erődítés előzte meg, még vizsgálni kell. E kérdés az okból merült föl, mivel a várfal déli szakaszánál a fal belső oldalai mentén több cölöp- illetve karólyuk is megfigyelhető volt. A várfal külső oldalához kapcsolódóan pedig szintén kerültek elő cölöp- és karólyukak. E karólyukak egy része a kőfal építése során keletkezhetett, a mélyebbek esetében azonban más lehetőség is elképzelhető.

A fallal körülvett terület legnagyobb átmérője: 20x15 méter, a terület nagysága 0,029 hektár (294 négyzetméter volt).

A fallal körülvett terület közepén egy kerek alaprajzú torony állt. A torony átmérője 9 méter, falvastagsága 3 méter volt. A torony belső járósíntjét a későbbi bolygatások elpusztították. A torony ÉNy-i részén az egykori falazat mintegy 2 méter magasságig megmaradt. A torony falmagja öntött köves, külső oldala durván faragott kővel burkolt.

A várfal belső oldalához fa szerkezetes épületek kapcsolódtak. Az eddigi kutatás három épület nyomait találta meg. A dél-keleti sarokban egy borona-szerkezetes épület szentült gerendáit és padlóját találtuk. Ezen a padlószinten több zsáknyi égett gabona került elő. Feltehetően a boronafal tapasztásához tartozott a padlót fedő gabona fölött elhelyezkedő vastag égett agyagos omladék, melyben jelenleg még meghatározatlan funkciójú, nagyméretű égett kvarckavicsok is voltak. A feltárt épületrész használatának idejét az épület padlóján előkerült, fehér színű, kézikorongon készült, bekarcolt csigavonal díszes kerámiatöredékek alapján, a 13. században, valamint a padlót fedő égett omladékban talált 1282-1308 közé datálható bécsi denár alapján, a 13. század végében, a 14. század elejében határozhatjuk meg.

A déli várfal belső oldalához egy téglával fedett járósintű, fa szerkezetes fallal épült kisebb építmény kapcsolódott. A DNy-i sarokban szintén egy téglalap alakú, fa szerkezetes épület szentült maradványai voltak. E mellett az épület mellett, a vár nyugati oldala mentén egy agyagból épített kemencét találtunk. A kemence falába benyomódva a kemencét fedő épület borona szerkezetének maradványai jól megfigyelhetők voltak.

A várfal nyugati oldalához kívülről még egy kőépület (torony?) kapcsolódik. Ennek az épületnek a feltárását még nem tudtuk lezárni.

A ciszterna a toronytól keletre lehetett, feltárását még nem tudtuk lezárni.

A vár pusztulását erős tűz okozta.

A várbelső területén nyitott szelvényben szórványosan neolitik kerámiatöredékek kerültek elő.

A sáncátvágás

A vár nyugati oldalán nyitott, K–Ny- irányú sáncátvágás⁴ során megállapítható volt, hogy az itt lévő platón korábban egy neolitik település volt, de annak összes maradványait beépítették a középkori sáncba. A sánc alsó rétegeiben kizárólag ennek a településnek a leletanyaga (kerámia, füstkvarc penge, csiszolt kőbalta) került elő. E réteg fölött egy leletmentes agyagos feltöltés volt, melynek keményre lejárta illetve hamus porózus felszínén 13. századi kerámia, afölött pedig erősen pelyvás, Árpád-kori téglatörmelék alkotta réteg került elő. A vár erősítését úgy alakították ki, hogy a sáncot az ároknak valamint az előtte elhelyezkedő területnek az anyagából töltötték fel. A sáncon állt egyéb szerkezetre esetlegesen a téglatörmelék réteg utalhat.

⁴ K–Ny-irányú, hossza 22, szélessége 2 méter, keleti vége a sánc középvonalában ér véget. Tekintettel arra, hogy egy sáncátvágás gyakorlatilag maga után vonja a vár külső erősítésének erőteljes pusztulását, a sáncot csak a középvonaláig vágtuk át. E módon a sánc építési periódusai teljesen, szerkezete részben megfigyelhető volt; a későbbiekben betemetett kutatóárok pedig kevesebb pusztulást eredményezett.

A vár sáncát övező külső plató kutatása

A sáncon kívül két szelvényt nyitottunk abból a célból, hogy megvizsgáljuk, ezen a területen álltak-e épületek a vár használatának idején, vagy más időszakokban.

A nyugati platón nyitott É–D-irányú III. szelvény⁵ területén a jelenlegi vékony erdei talaj alatt közvetlenül a sánc építése során kialakított, viszonylag sík felszínű kavicsos altalaj felszíne helyezkedett el. A szintvonalas felmérés során, e területen megfigyelt kiemelkedések részben természetes eredetűek voltak, részben a sánc lepusztulása hozta létre őket. felszíni építmény nyomaira ezen a területen nem találtunk. Az északi platón nyitott eredetileg É–D-irányú IV. szelvény területén, közvetlenül a sánc talpa és az azt határoló síkra kialakított terület határán szabálytalan formájú területen elhelyezkedő, sárba rakott kövekből álló építmény (?) omladékát találtuk. A kövek csak a felszínen voltak, a felszín alá mélyedő alapozás nyomaira nem akadtunk. Az előkerült jelenségek datálása valamint funkciójuk meghatározása az itt az eddigi kutatás alapján még nem oldható meg.

A várdomb lábánál megtalált mélyedések vizsgálata

A várdomb lábánál talált két mélyedés közül csak ez egyik területén kezdtünk kutatásokat, azonban e mélyedés feltárását még nem zártuk le.

Az itt nyitott K–Ny-irányú VI.⁶ és az É–D-irányú VII. szelvényben⁷ a vár építése során használt mészegető maradványai kerültek elő. A vékony erdei föld réteg alatt égett, olvadt salakdarabokkal kevert mészkő-, valamint vörösre égett agyagréteg került elő. Az e rétegekben előkerült leletanyag a 13. századra keltezhető.

A feltárás eredményeképp meghatározható volt, hogy a vár helyén a neolitikumban már létezett egy település. Nem kerültek elő olyan régészeti jelenségek, melyek e neolit település esetleges erősítésére utaltak. A Kismohos réteginek természettudományos vizsgálata során nyert adatok történeti interpretációjának azokat a fejezeteit, melyek során, e területen egy jelentős kelta valamint 10-11. századi erősítésről beszélnek a kutatók, a régészeti feltárás eddigi eredményei nem támasztják alá.

A vár építését az itt talált leletanyag alapján a tatárjárás utáni időszakra tehetjük. A leletanyag alapján a várat folyamatosan lakták, a leletanyagban nincsenek olyan tárgyak, amelyek a korabeli falvak leletanyagának színvonalától a várat elválasztanák. Ami a várat kiemeli környezetéből, az a falaknak és a tornyoknak, valamint a várat védő sáncnak és ároknak az

⁵ É–D-irányú, eredetileg 8 m hosszú, 2 m széles. A munka során déli végét, annak keleti oldalán kibővítettük egy 2,8x3 méteres területtel.

⁶ A VI. szelvény hossza 7, szélessége 2 méter.

⁷ A VII. szelvény hossza 7, szélessége 2 méter.

igen jelentős energiákat igénylő kialakítása. Annak oka, hogy a területet birtokló Gutkeled nemzetség 1338-as birtokosztáskor nem említették, feltehetően az volt, hogy a 14. század elején elpusztulhatott.

Irodalom:

- DOBOSSY 1975 Dobossy L.: Várak és őrhelyek Ózd környékén. Borsodi kismonográfiák I.
- NOVÁKI-SÁRKÖZY 1999 Nováki Gy.-Sárközy S.: Várak a magyarországi Gömörben. Burgen in ungarischen Gömör. HOMÉ XXXVII (1999) 329-348.
- SÜMEGI 2000 A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. in.: A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészak Ópusztaszeren. Szerk.: Bende L-Lőrinczy G. Ópusztaszer 2000.

KÖNYVISMERTETÉSEK

„Bár a várkutatás jellegéből adódóan e témában önálló monográfiák nem minden évben látnak napvilágot, az elmúlt hónapokban több olyan jelentős kötet is kiadásra került, melyek számos tanulmánya, fejezete vagy az egész könyv speciális tematikája alapvető lehet e szakterület szempontjából. Ezek ismertetése emellett azért is fontosnak tűnik, mivel egy részük elég nehezen hozzáférhető s így az alábbi, az eddigi Hírlevelek hagyományait követő recenziók minden bizonnyal sok érdeklődő számára újdonságként hatnak.”

„Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest 2004. 721 oldal

Aligha vitatható Kubinyi professzor munkásságának jelentősége a magyarországi középkori várak történeti kutatásában. Fügedi Erik és Engel Pál kötetei és dolgozatai mellett az ő munkái is – elsősorban a késő-középkori főúri és püspöki rezidenciákkal foglalkozó tanulmányai – megkerülhetetlenek e kérdéskör vizsgálatánál. Nem csodálható tehát, hogy a tiszteletére kiadott tanulmánykötet – melynek sajátos jegyei közé nem csupán az tartozik, hogy csak az ünnepelt 75. születésnapján látott napvilágot, de terjedelme és méretei is tiszteletet parancsolók a hasonló hazai ünnepi kötetek között – számos várral, palotával, kúriákkal foglalkozó dolgozatot tartalmaz. A kötet említett sajátosságaiból adódik, hogy legtöbbjük előadásként elhangzott már az utóbbi évek Castrum Bene Konferenciáin vagy Vándorgyűlésein. Annál öröndetesebb tehát, hogy most már nyomtatott formában is hozzáférhető a (szerencsés) kötettulajdonosok és a (kevésbé szerencsés) könyvtárlátogatók számára – a könyv ugyanis nem kerül(t) árusításra.

A kötet 76 tanulmánya közül több mint tíz számíthat a várkutatók közvetlen érdeklődésére. Közülük az egyik legterjedelmesebb *Buzás Gergely: Királyi lakosztályok a visegrádi palotában* című munkája (99-115. oldal). A szerző - ezen jelentős késő-középkori királyi épületegyüttesünk építéstörténetének radikális újraértelmezője - itt is tanúbizonyságot tesz a már-már legendásan széleskörű tájékozottságáról, amikor elsősorban nyugat-, dél- és közép-európai analógiák felhasználásával kísérletet tesz a visegrádi palota 1400 illetve 1484 körüli funkcionális beosztásának rekonstrukciójára. Mint írja, írott források hiányában – kivétel itt csupán Bonfini rövid leírása – az épület megmaradt részein megfigyelt jelenségek magyarázatára, egyáltalában az egykori funkciók meghatározására az egyetlen lehetőség a

párhuzamok elemzése. Ehhez egy tucat angol, francia, olasz, német és cseh szakmunkát idéz, s a közölt 36 ábra több mint kétharmadát is az analógiák reprezentatív szemléje teszi ki. Nem szorítkozik ugyanakkor a címbe foglalt egyetlen hazai emlékre, tárgyalja (s ugyancsak illusztrálja) Buda mellett többek között Kőszeg, Esztergom és természetesen Diósgyőr várait is. Bevezetője szerint kutatásai a palota rekonstrukciós munkálatainak előkészítéséhez kapcsolódtak, s így nem kizárt, hogy az óhatatlanul gyakran csak következtetésekre, feltevésekre támaszkodó megállapításait előbb-utóbb hasonló vita követi, mint az eddig megvalósult s most történeti enteriőrként berendezés alatt álló palotakiépítést.

Talán még inkább vitára ingerlő *Dénes József: Földhalomvárak az Árpádok királyi udvarhelyein* címet viselő dolgozata (123-129. oldal). A szerző itt 16 (részben ugyan csak feltételezhető) földhalomvár (motte) adattárát adja, sajnos csupán két felméréssel kísérve. A korai curtisok, királyi udvarhelyek kutatása valóban középkori régészetünk fontos feladata lenne, a szerző azon tétele azonban, hogy ezek mellett (?) a 11. században különleges „királyi motték” épültek volna, korszerű ásatások és így hiteles régészeti adatok hiányában ma még nem több, mint feltevés – de ha esetleg bebizonyosodna, az európai várépítészet mindenestre egy unikális jelenséggel lenne gazdagabb. Ez a kritika természetesen már korábban is megfogalmazást nyert, Dénes utal is erre munkájában - de a 2. lábjegyzetéből kimaradt a recenzens vonatkozó dolgozatára való hivatkozás, melyet ezúton pótlók: Feld István: Középkori váraink kutatásáról. *Műemlékvédelem* XXXV. (1994) 212.

Feld István: Adelsburgen und Residenzen in Ungarn m Ende des Mittelalters című munkája (151-158. oldal) elsősorban a külföldi szakközvélemény számára kísérli meg összefoglalni a nemesi rezidenciákra vonatkozó újabb kutatási eredményeket s említ néhány új, ezzel kapcsolatos szempontot. Kubinyi András vizsgálatait folytatva a késő-középkor általa tárgyalt öt legjelentősebb főnemesi családjának rezidenciális várát veszi sorra, s a nyolc alaprajzzal dokumentált szemle során nem csupán a kutatás előtt álló további feladatokra utal, de felhívja a figyelmet arra is, hogy a 15. század második felében a kényelmes síkvidéki erősségek mellett számos régebbi eredetű hegyivár is töltött be még ilyen szerepet.

A külföldi, közép-európai várkutatás képviselőjében *Leszek Kajzer: Aus der Forschungsproblematik der Burg in Sadlowo* című tanulmányával (251-255. oldal) járult hozzá a jubiláns köszöntéséhez. A dolgozat lengyelországi, mazóviai Sadlowo 14. század végén emelt s csupán a szerző ásatásainak köszönhetően ismert nemesi várának történeti-építészettörténeti elemzését adja, számos ma is álló párhuzamot vonultatva fel a szélesebb környékről.

Koppány Tibor: Erődített nemesi udvarházak s késő középkori-kora újkori Magyarországon címet viselő rövid (297-300. oldal) munkájában számos példával arra hívja fel a figyelmet, hogy létezett az egyszerű nemesi lakóház és a kastély (castellum) között egy harmadik, ugyancsak védhető épülettípus, melynek részleteiről azonban sem az írott források, sem a régészeti kutatások eddigi eredményei alapján nem mondhatunk még biztosat. Így csupán feltételezi, hogy a szomszédos nyugati területekhez hasonlóan létezhetett egykor egy törvényi szabályozás, mely az árok és a kőből/fából emelt védőfal méreteit rögzítette.

Kristó Gyula: Residenzen von Territorialherren in Ungarn (1301-1320) című áttekintésében (325-329. oldal) a jubiláns kedvelt kutatási témájához kapcsolódva – ugyancsak elsősorban a külföldi kutatás számára – öt tartományúr rezidenciájának problémakörét foglalja össze, saját tanulmányaira, valamint az általa szerkesztett Anjou-kori oklevéltárra és Korai magyar történeti lexikonra hivatkozva. Megállapításai szerint Trencsén mellett Csák Máté székhelyének tekinthető Tapolcsány vára is, ahogy Kán László a dévai vár mellett Bonchidán is rezidenciát tarthatott. Borsa Kopasz ezzel szemben feltehetően csak Adorján várában rezideált, Aba Amadé Göncön – s esetleg még Vizsolyban – Ákos István pedig Diósgyőrben. A nemrég elhunyt kiváló történész számára meglepő volt, hogy Bonchidán és Vizsolyban nem tudunk erődítményről, ugyanakkor nem figyelt fel arra a tényre, hogy Kán László és Ákos István *domusa* nem feltétlenül azonosítandó a dévai, illetve a diósgyőri *várral*. S ha tanulmányozta volna a Korai magyar történeti lexikon vonatkozó címszavában említett további irodalmat, reflektálhatott volna a recenzens azon álláspontjára, miszerint az extrém topográfiai helyzetű gönci Amadé vár aligha lehetett a nádor lakóhelye – azaz a tényleges tartományúri székhelyek, mint *curiák* várak mellett vagy azok közelében is lehettek, sőt talán nem is volt feltétlenül szükség mindenütt erődítményre.

E lakóhelyek egyszerűbb példájával foglalkozik *Kvassay Judit: Az Ákosházi Sárkány család nemesi kúriája Buzádsziget faluban* című cikke (331-336. oldal). A sajnálatos módon csupán egyetlen, bár a topográfiai értelmezés szempontjából fontos légifelvétellel illusztrált tanulmány egy faépület (részleges) feltárásáról ad beszámolót, mely a falu szélén helyezkedett el, távolabb a közeli folyó mocsaras partján emelkedő castellumtól. A kutató ezt a Sárkány-család 1508-ban említett kúriájával véli azonosítani, ami könnyen lehetséges, hisz máshonnan is vannak adataink arra, hogy a birtokos család nem mindegyik tagjai lakott az adott helyiségben álló várban vagy kastélyban.

Tamási Judit: Stücke des Ritterfigurenofens zu Ofen (Buda) aus dem Burgschloss von Ozora – im Kontext der Werkstattbeziehungen című tanulmányában (519-532. oldal) – mely nem csupán címének hosszúságával járul hozzá méltán a kötet jelentőségéhez – középkori

kályhásságunk talán legismertebb és mindmáig legvitatottabb „termékének”, a lovagalakos kályhának az ozorai várkastély ásatása során előkerült töredékeit elemzi, jó példát adva arra, milyen jelentőséggel bírhatnak a nagykiterjedésű várfeltárások középkori régészetünk számára.

Terei György: XII-XIV. századi várak Fejér megyében című dolgozata egy teljes mai megye terjedelmes (533-554. oldal) vártopográfiáját adja, pontosabban tizenhárom, minden esetben – nagyrészt a szerző által készített - felméréssel kísért erődítmény adattárát, s mint ilyen – legalábbis a Dunántúl vonatkozásában, talán Zalát leszámítva – mindeddig egyedülálló vállalkozás. A kutató a kérdéskör eddigi kutatástörténetének és az alkalmazott módszereknek az áttekintése mellett – ásatási adatok hiányában - a tárgyalt emlékek formai ismérvek (alapterület, magasság, kőépítkezés stb.) alapján való átfogó értékelésre is vállalkozott. Ennek során két típusba osztotta az erősségeket, meghatározva egy nagyobb - általában kisebb alapterületű, alacsonyabban, települések közelében elhelyezkedő, egyszerűbben erődített s talán korábbi - és egy kisebb – valamivel nagyobb, extrémebb elhelyezkedésű és általában már kőfalakkal is (jobban) védett s inkább későbbi eredetű – csoportot. Az első típus felelne meg a korábbi kutatásban használt, félreérthető „kisvár” fogalomnak – ezt a megnevezést, néha ugyan sikertelenül, a szerző egyértelműen kerülni kívánta – míg a második a Fügedi-féle „klasszikus kővárnak”, mely már gyakran az írott forrásokban is megjelenik. A megye erősségeinek vizsgálatából levont következtetéseit megerősítette további 72, általa jobban ismert magyarországi vár adatainak elemzése is, munkája így jó példa arra, milyen irányba kell tájékozódnia a további kutatásnak a még nyitott funkcionális és kronológiai kérdések tisztázása érdekében.

Virágos Gábor: A Late Medieval noble residence: New excavations on the Klissza hill in Pomáz című tanulmánya (663-674. oldal) végre részletes beszámolót ad a Cikó-család egykori udvarházáról, különös tekintettel a szerző által ott végzett újabb hitelesítő ásatásokra. Az első feltárását és értelmezéseit tekintve igen szerencsétlen sorsú, de történeti-építészettörténeti szempontból kiemelkedő jelentőségű épületegyüttesről eddig – a régészeti topográfia tömör leírásától eltekintve – ugyanis nem állt rendelkezésre modern értékelés. Az újabb feltárások korlátozott volta természetesen nem tette lehetővé az építéstörténet mind részletre kiterjedő tisztázását, a kutató azonban már így is elkészíthette az egyes építéstörténeti periódusok hipotetikus alaprajzát. Munkájában – melyet remélhetőleg mielőbb követ a leletanyag közzététele is – végül részletesen tárgyalja a rezidencia, valamint a castrum-castellum-curia terminus technikusok számos kérdését is.

A kötet várkutatással kapcsolatos tanulmányainak ismertetését *Wolf Mária: A felsőzsolcai földvár és környezetének térinformatikai rekonstrukciója* című dolgozatának (679-689. oldal) említésével fejezem be, hiszen szó esik benne Felsőzsolca-Várdomb (Terei György első típusába sorolható) erősségéről is – a kutatás jelenlegi terminológiai bizonytalansága jeleként hol földvár, hol kisvár, hol pedig motte megnevezéssel.

Gotika. Dusan Buran a kolektív. Dejiny slovenského vytvarného umenia. Slovenská národná galéria. Bratislava, 2003. 879 oldal

A pozsonyi Szlovák Nemzeti Galériában 2003 végén megnyílt és 2004 márciusában zárult, a Felvidék gótikus művészetét bemutató reprezentatív kiállítás kapcsán – de magától a kiállítástól érdekes módon gyakorlatilag független tartalommal – vaskos tanulmánykötet került kiadásra, mely méretét tekintve ugyan csak kissé haladja meg az előzőekben ismertetett kötetet, de súlya – a műnyomópapír és a nagyszámú, nagyrészt színes fénykép miatt – annak többszöröse – a recenzens konyhai mérlege tanúbizonysága szerint pontosan 4 kiló. Nem csupán kivitele, de tartalma is európai színvonalú, a legjobb szlovák kutatók mellett több kiemelkedő német és különösen sok magyar művészettörténész található a szerzők között. S ha valakit nem riaszt el, hogy - az alig tízoldalas angol összefoglalót leszámítva – teljes egészében szlovák nyelvű, bátran ajánlom beszerzését minden érdeklődőnek, 499 szlovák koronáért kapható – Pozsonyban.

Első rálátásra – s különösen az azonos című kiállítás megtekintése után – talán nehezen érthető, miért olvasható egy kifejezetten művészettörténeti összefoglalás ismertetése egy, a várkutatás iránt érdeklődők számára készített kiadványban. Ha azonban megnézzük a monumentális kötet tartalomjegyzékét, öt olyan fejezettel találkozunk, melyekből bátran össze lehetne állítani egy külön kötetet Szlovákia területének középkori várépítészetéről. Két kiváló fiatal építész, Martin Bóna és Michal Simkovic vállalkozott arra, hogy elődeik: Dobroslava Menclová, az elmúlt évben hetvenedik születésnapját betöltött Andrej Fiala, valamint Stefan Pison után (az utóbbi szerző könyvének második kiadása 1977-ben jelent meg) egy új, az elmúlt évtizedek kutatási eredményeire támaszkodó összefoglalást készítsenek a Kárpát-medence északi részének igencsak gazdag, ma is álló emlékanyagáról. Munkájuk azonban nem csupán elődeik tevékenységének összegzése, s bár tudomásom szerint régészeti kutatást (azaz ásatást és falkutatást) maguk nem végeztek, számos, főleg nyugat- és közép-szlovákiai vár felmérése, rajzi kiértékelése és rekonstrukciója fűződik kettőjük nevéhez. Kelet-Szlovákia

vonatkozásában ugyanakkor támaszkodhattak Adrian Vallasek és Michal Slivka 1991-ben – igen csak kis példányszámban – megjelent könyvére.

A kötet első nagy fejezete 60-67. oldala nagyjából a tatárjárástól a 14. század elejéig terjedő időszak várépítészetét mutatja be, itt és később is hasznosítva a magyarországi kutatás újabb eredményeit is. Most természetesen nincs terem kitérni a tartalmi kérdésekre, inkább csak arra utalok, hogy a „klasszikus kővárak” példáiként elsősorban Tapolcsány, Gímes, Krasznahorka és Divény jelenik meg fényképen és rekonstrukciós rajzban, de találunk egy további hét „korai” kővárat valamint az egyes toronyformákat bemutató rajzi összeállítást is.

Az Anjou-kor várait a szerzők a következő fejezet 86-95. oldalain elemzik, különös tekintettel Zólyomra és Véglesre – fotóik, részletrajzaik mellett egyetlen magyarországi emlékként „édestestvérük”, Diósgyőr fényképen és - jellemző módon egy Menclová-munkából vett – rajzon is megjelenik. Továbbá Liptóújvár, valamint a zólyomi Pusztavár, Krasznahorka és Trencsén erre az időszakra helyezett bővítéseivel is találkozunk – az utóbbi rekonstrukciós rajza alatt azonban már az eredeti közléstől eltérő keltezéssel. Különösen figyelemreméltó a toronyszerű nemesi kúriák tárgyalása – egy alaprajzi összeállítás hét ilyen emléket mutat be (Poltár, Zsaluzsány, Párizsfalva, Nyitrasimonyi, Zsámbokrét, Ostratice, Bossány).

A Zsigmond-kort tárgyaló fejezet 198-205. oldalain a két legfontosabb emlék, Pozsony és Beckó mellett – az utóbbiról új elméleti rekonstrukciót is közölnek – többek között Berencs és Szalánc szerepel gazdagabb dokumentációs anyaggal. Végül a késő-gótika építészetén belül a 284-291. oldalakon Szepesvár és Trencsén mellett a bányavárosok „városi várai” és sok más erősség Mohács előtti bővítései kerülnek tárgyalásra, számos régebbi és új rekonstrukciós rajzzal és látványos fényképfelvétellel.

A kötet terjedelmének azonban csak a kétharmadát teszik ki a tanulmányok, az utolsó harmad egy ún. katalógus, melynek az építészetet tárgyaló része épp a várakkal kezdődik. Itt az 575-605. oldalakon pontosan harminc vár - az előzőekben név szerint említettek mellett többek között Sáros, Budatin, Csejte, Hrussó, Detrekő, Kapi, Szklabinya, Lietava, Sztrecsnó - leírása és minden esetben – de csak részben régészeti kutatás alapján! – periodizált alaprajza található. E hatalmas információs és dokumentációs anyag közzétételének jelentősége nem hangsúlyozható eléggé s bizonyára inspiratív hatással lesz a magyarországi, sőt, közép-európai várkutatásra is.

Magyar régészet az ezredfordulón. Főszerkesztő: Visy Zsolt. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma-Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003. 486 oldal

A kultuszminisztérium rövid életű Műemléki Főosztálya tevékenységének talán legmaradandóbb emléke lett az a többéves előkészítés után napvilágot látott, a mai magyar régészetet bemutató népszerűsítő kötet, mely nyomdai kivitelét tekintve mindenképp felveszi a versenyt az előzőekben tárgyalt szlovákiai könyvvel. Aligha csodálható, hogy már szinte teljesen elfogyott, s csak angol változata kapható még. Népszerűsítő munkáról van tehát szó, mely azonban tudományos szempontból sem hagyható figyelmen kívül. Nem csupán azért, mivel néhány dokumentációs anyag elsőként itt került közzétételre – jellemző példa erre Zalaszabar-Borjúállás-sziget karoling nemesi udvarházának összesítő alaprajza (317. oldal) – de egy ilyen összegző áttekintés bizonyos szempontból mindig egy kutatási mérlegnek is tekinthető.

Ha azonban a kötetet a várkutató érdeklődésével vesszük kézbe, meglehetősen ellentmondásos helyzettel találjuk szembe magunkat. Az még csupán egy kis fő(?)szerkesztői bakinak tűnik, hogy a „Földvárak a 11-13. századi Magyarországon” alfejezet a XI. „A honfoglalás kora” (szerk. Révész László) című, s nem a XII. „A középkor és a kora újkor” (szerk. Laszlovszky József) című főfejezetbe került, kissé megkeverve a kronológiai határokat. Maga az alfejezet az eddigi kutatásokat jól tükröző és kellően dokumentált áttekintést ad, az csupán a recenzens egyéni bánata, hogy szerzője, Wolf Mária nem törekedett a „sáncvár” megnevezés elterjesztésére, azaz továbbra is a már inkább az elpusztult állapotra utaló „földvár” fogalmat használta.

Magánál a XII. fejezetnél azonban már bonyolultabb a helyzet. A királyi központokról szóló első alfejezet (348-364. oldal) ugyan csak érintőlegesen emlékezik meg Székesfehérvár korai erődítményeiről, de Esztergom, Óbuda, majd Buda és főleg Visegrád várai és palotái már jelentőségüknek megfelelő tárgyalást kapnak Buzás Gergelytől, Magyar Kálmántól és a fejezetszerkesztőtől – igaz, újabb, a kötethez méltó dokumentációs anyag csak az utóbbihoz készült. Több probléma van azonban a „Várak, erődök, palánkok – középkori és török kori hadiépítészet” című alfejezettel (377-383 oldal). Itt először a szövegben konzekvensen „kis váraknak” vagy „kisméretű vártípusnak” nevezett erősségeket ismerteti Miklós Zsuzsa – erős a gyanúm, hogy a „Kisvárak” alcím a szerkesztő(k)nek köszönheti létrejöttét, tovább fokozva a kérdéssel kapcsolatos terminológiai zavart. A szöveget olvasva ugyanis nem sikerült rájönnöm, hogy mi lehetett az e várak és a teljesen „kőből készült, „lovagvárként” ismert építmények” közötti funkcionális különbség – persze, már csak amiatt sem, mivel ez utóbbiak

kutatásának tárgyalása, s ezzel az egész 13-17. századi nemesi kővár/kastély/kúriakutatás, sőt az újkori királyi erődök régészeti vizsgálata is *teljes egészében kimaradt a kötetből*. A fejezetben olvashatunk ugyanakkor egy briliáns fejtegetést Buzás Gergelytől a szabályos alaprajzú késő-középkori királyi várak eredeztetéséről – a szöveg eredetileg aligha e régészeti kötet számára készült s így persze alig szól hadiépítészetről – majd végül Kovács Gyöngyi ad kiegyensúlyozott áttekintést a török palánkvárak régészetéről.

A műemlékvédelem intézményeinél és másutt az álló épületek kutatásával foglalkozó nagyszámú régész és művészettörténész már csak arra gondolhat, hogy a fent említett, feltehetően digitális „kutatási mérleg” bizonyára áramszünet miatt épp nem működött, amikor tevékenységüket értékelte volna – vagy az már nem is tartozik a magyar régészet fogalmába?

Kovács András: Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541-1720. Teleki László Alapítvány – Polis Kiadó. Budapest-Kolozsvár, 2003. 215 oldal

Ha a szűkebb szakmán kívül esetleg eddig nem volt eléggé ismert, hogy Kovács András kolozsvári művészettörténész, a Babes-Bolyai Egyetem tanára az erdélyi tudományosság kiemelkedő alakja, ezt legújabb könyve – és egyúttal az irodalomjegyzékében felsorolt közel harminc kötete és tanulmánya – vitán felül bizonyítja. Szinte már időszerű volt, hogy egy ilyen összefoglaló munkával lépjen a hazai és az erdélyi szak- és nagyközönség elé, mely – bár a nagy elődök nyomdokain haladva – a legújabb kutatási eredmények alapján ad átfogó és egyúttal rendkívül érdekesítő képet az ország rész egykori fénykorának építészeti hagyatékáról. A tartalomhoz méltó forma is kapcsolódik, a rendkívül nagyszámú, közel háromszáz, túlnyomórészt színes fénykép és részben történeti alaprajz látványos dokumentációját adja a tárgynak - Erdély késő reneszánszáról ilyen munka még nem látott eddig napvilágot. Kapható a legtöbb könyvesboltban, így többek között a budapesti Teleki Tékában is.

A kötet természetesen a korabeli építészet egészét kívánja áttekinteni, de ezen belül kitüntetett szerepet kapnak a várak, kastélyok és udvarházak. A várakat tárgyaló rövidebb fejezet (47-61. oldalak) elsősorban az olasz rendszerű hadiépítészet elemeinek elterjedését tárgyalja, melynek során különös jelentőségűnek tűnik Szamosújvár kiépítése. Sajnos, arra a szerzőnek sem volt módja, hogy pontosabban tisztázza az erősség védelmi rendszere kiépítésének menetét. Régészeti kutatás hiányában ez a székelyudvarhelyi és a Cófalva melletti egykori négyzetes alaprajzú, ugyancsak olaszbástyás várak esetében sem volt lehetséges, így az egykori erdélyi fejedelemség leghatalmasabb, s lényegében ma is álló,

ötbástyas váradi erődje számít továbbra is a tárgyalt terület legjobban ismert korai újkori erődítményének. Az alig húsz évig állt, s már 1665-ben lerombolt Székelyhidat ugyanakkor számos korabeli ábrázolásból, Borosjenő egykori képét 17. századi írott forrásokból ismerjük.

A régebbi eredetű hegyi várakban – a királyi Magyarországhoz hasonlóan – meg sem kísérelték az olasz rendszer alkalmazását, itt - Görgényben, Déván, Kővárton – csupán egy-egy olaszbástya vagy ágyúterasz építésével kísérelték meg fokozni a védhetőséget. A szerző szerint ennek egyik oka az lehetett, hogy Erdélyben viszonylag ritkán használták a nehezen mozgatható ostromtüzérséget. Speciális volt a helyzete az előnytelen stratégiai fekvésű Gyulafehérvárnak, ahol a római eredetű falnegyszög sarkaira tervezett hatalmas fülesbástyák közül csak kettő készült el 1630-ig – jellemző, hogy a vármegyék és a székelyek által felépíteni vállalt védőművek építése maradt el. Érthető, hogy a fejedelemség utolsó évtizedeiben a teljesen kiépült bástyas védőövvel rendelkező Fogaras vette át tőle a rezidenciaszerepet.

Jellegzetes erdélyi építészeti alkotások a templomvárak, melyek tárgyalásának Kovács ennek megfelelően egy külön fejezetet szentelt (63-74. oldalak). Itt elsősorban nem a híres szász erősségeket tárgyalja, hanem részben a mezővárosok (Marosvásárhely, Bánffyhungyad, Dés, Nagyenyed, Újtorda) templomai körül kialakult védőműveket, valamint Székelyföld valamivel későbbi eredetű templomerődítéseit. Ez utóbbiakon inkább már a 17. század elejétől jelentek meg az olaszbástyákat utánzó tornyok (Nagyajta, Sepsiaráros), Kézdiszentlélek különleges alaprajzú védőfala – a szerző szerint a célszerűtlenség és a hatástalanság példája egy reneszánsz építészeti traktátus nyomán – pedig már a 18. század elején készült, bizonyítva, hogy az egyházak övezőfalainak nem kell feltétlenül kifejezett katonai szerepet tulajdonítanunk.

A kötet legterjedelmesebb fejezete (75-145. oldalak) a kastélyokkal és udvarházakkal foglalkozik. Különös figyelmet szentel a gyulafehérvári fejedelmi palota elméleti rekonstrukciójának, az ismert és az újabban előkerült részleteknek. A fejedelmi család(ok) és erdélyi nemesség kastélyai közül behatóan tárgyalja Kovács Egeres, Bólya, Fogaras, Szilágysomlyó, Marosillye, Szentbenedek korábbi lakóépületeit (illetve sokszor csak azok maradványait), a Bethlen-Rákóczi-kor szabályos alaprajzú építményei közül Alvincot, a váradi palotát, Balázsfalvát, Radnótot, Gyergyószárhegyet – gondosan ügyelve, hogy a fényképeken és a rajzokon ne szerepeljen a minden alap nélkül kiépített északkeleti „lovagterem” – Csíkszeredát, Alsórákost, Aranyosmeggyest, az egyetlen zárt tömböt alkotó Kisbúnt, Küküllővárat, Bonyhát, Magyarózdot, s végül Gyalut, Bonchidát, Keresdet és Bethlenszentmiklóst.

A könyvet gazdag tudományos apparátus és 10-10 oldalnyi román és angol rezümé, továbbá külön gyűjtésben a tárgyalt várak és kastélyok alaprajzait bemutató táblák egészítik ki. A technikailag szinte tökéletes kötetben csak itt fedezett fel hibákat a recenzens: néhány esetben – pl. Egeres esetében – téves a táblánként összevontan megadott lépték.

Gere László: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból (Az ozorai várkastély régészeti monográfiái I.) OPUSCULA HUNGARICA IV. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2003. 250 oldal

Az ozorai várkastély 1981 és 1991 között zajlott első nagy régészeti kutatási kampánya nem csupán a 15. századi főúri rezidencia építészeti képét és annak a 18. század végéig zajló változásait tudta meghatározni, de hatalmas mennyiségű régészeti leletanyagot is napvilágra hozott. Ez utóbbiak közül most elsőként a fémleletek monografikus feldolgozása látott napvilágot, részletes leírással és elemzéssel kísért több mint 100 táblán eddig más lelőhelyről nem ismert mennyiségű fegyvert, felszerelést, szerelvényt és használati eszközt tárva a további kutatás elé. Közismert a fémtárgyak pontosabb korhatározásának nehézsége, amely elsősorban abból adódik, hogy a jól bevált formák sokszor évszázadokig alig változtak. Emiatt külön jelentősége van a nagyobb, statisztikailag is értékelhető mennyiségben, jól megfigyelt és értékelhető rétegekből előkerült leleteknek. Úgy tűnik, az ozorai várkastély ebből a szempontból különösen jó lehetőségeket kínált, s így minden reménye meg lehet a szerzőnek arra, hogy hamarosan pl. a Gere 5/f típusú lábbelivasalások újabb előfordulásával találkozunk a szakirodalomban, továbbá a hódoltságkori régészetet tárgyaló kötet mellett egy újabb „zöld könyv” válik a középkori régészetet hallgató egyetemisták – ha nem is bibliájává, de legalábbis gyakori olvasmányává.

Személyes érintettség miatt nem lehet a recenzens feladata a könyv további elemzése, aki így azzal zárja szemléjét, hogy az ozorai várkastély kutatását végző munkacsoport szándékai szerint a monográfiásorozat következő kötetében a kerámialeletek kerülnek közzétételre s ezt követné egy átfogó kutatási beszámoló. A fémtárgyakat tárgyaló kötet kapható a Nemzeti Múzeumban és a budapesti Kismagiszter Könyvesboltban.

Feld István

TÚRAVEZETŐ

Feld István: A diósgyőri vár építéstörténetének kérdései

Bár a diósgyőri vár egyik legismertebb középkori világi épületünk, melyről számos történeti, építészettörténeti és régészeti monográfia is született – így legutóbb 1988-ban Czeglédy Ilona könyve, melynek I. és III. fejezete 2000-ben újraközlésre került a „Tanulmányok Diósgyőr történetéhez” sorozat 7., „Élet a diósgyőri várban” című kötetében – azt azonban mégsem állíthatjuk, hogy építéstörténete – annak ellenére, hogy 1965-ig a külső várfal övezte szinte teljes terület feltárássra került – megbízhatóan tisztázott lenne.

Ez nem annyira az itt megfigyelt legkorábbi középkori periódusra vonatkozik – a ma álló négyszögű palotaépület nyugati szárnyában csupán néhány négyzetméteren megmaradt, néhol közel két méter vastag átégett réteg, melyben „kettes, illetve hármass kötésben” volt gerendák maradványait lehetett megfigyelni, ugyanis aligha értelmezhető egyértelműen, s ez vonatkozik az innen Czeglédy Ilona által közzétett, „szláv jellegűnek” meghatározott és a 9-10. századra helyezett edénytöredékekre is. Ezek alapján legfeljebb hipotéziseket fogalmazhatunk meg egy cca 70-80 m átmérőjű sáncvárról, amely – bár kétségkívül azonosítható lenne az Anonymus által Geuru néven említett erősséggel, melyet a honfoglaláskor Bors vezér kapott volna – méretét tekintve nehezen illeszthető be a korszak jobban ismert erődtípusai közé. Építési idejéhez hasonlóan pusztulása sem határozható meg közelebbről. A tatárjárás után azonban már biztosan nem állt, maga Győr település ugyanis először 1248-ban, majd pedig 1261-ben, mint borsodi várföld tűnik fel az írott forrásokban.

Az ezt követő évtizedekben kapta meg e birtokot Ákos nembeli Erney bán, IV. Béla, majd Kun László bizalmi embere, hadvezére, számos ispánság és más tisztség birtokosa. Hozzá köthetjük a közeli Dédes várának építését, míg Diósgyőrben az első erősség minden bizonnyal fia, István (+1315) nevével hozható kapcsolatba. Ő már 1281-ben borsodi ispán volt, később az országbírói, majd a nádori tisztséget birtokolta. Tartományúri udvarát is Diósgyőrben tartotta, 1303-ban itteni *curiáját*, 1311-ben *domusát* említi oklevél. Egyik fiát itt egy ismeretlen bajor herceg lányával házásította össze. 1304-ben Krisztus Teste tiszteletére pálos kolostort alapított a település északnyugati szélén. Czeglédy Ilona feltételezi, hogy az itt a 18. században újjáépített kolostorépületek alatt egy részleges ásatás során megfigyelt „zavaros” falrendszer azonos lenne István nádor első „erődített szálláshelyével” – ennek bizonyításához azonban még további feltárások szükségesek.

1319-ben egy itteni Újvár nevű erősséget említ egy királyi oklevél, abból az alkalomból, hogy azt – miután István nádor fiai hűtlenségük miatt elveszítették – Debreceni Dózsa kapta meg. 1323-tól ismét királyi vár, honorként Druget Vilmos kezén, majd 1340-ben a királyné birtokában volt, kitől 1350 után cserélte vissza fia, I. (Nagy) Lajos.

Ezzel a – tehát legkésőbb a 14. század elején megépült – „Újvárral” azonosíthatók azok a falmaradványok (ld. *alaprাজzi vázlat 1. periódus*), melyeket – a korábban meghatározott, magasabban álló délnyugati íves toronyépítmény kivételével – Czeglédy Ilona tárt fel 1963-ban, már az utolsó járószint alá visszabontott állapotban. Az ásatásairól készített első, igen alapos beszámolójában (Archaeologiai Értesítő 1964. 229-237.), még nem tudósít az északkeleti rondella belső terében talált – de sajnos nem dokumentált – „hatalmas alapozókövekről”, melyek alapján később itt egy jelentős méretű kerek (!?) tornyot tételezett fel. Ennek egykori megléte azonban ugyanúgy nem bizonyítható, mint egy korai várkapu (sőt, egy maketten itt már egy kaputorony látható!) a jelenlegi kapualj területén – e részen ugyanis az ásató 1963-ban csak egy ferdén végigfutó fal maradványait dokumentálhatta. Az ismert csekély részletekből biztonsággal csupán egy 35x50 m-es, ovális alaprajzú kővár külső falainak alaprajza rekonstruálható. A később vízszintesre faragott sziklaplatón kialakított udvaron, a mai keleti szárny előtt feltárt alapozásmaradványok értelmezése nem egyértelmű, nem kellett feltétlenül az „Újvár” egykor bizonyára megvolt belső építményeihez tartozniuk – azokat, a várfal északkeleti részével együtt, később nyomtalanul megsemmisíthették.

Mindenesetre a ránk maradt részletek alapján a legkorábbi diósgyőri kővár jól beilleszthető a 13. század vége – 14. század eleje magánvárai közé, legalábbis ismereteink mai szintjén. A tipológiát kedvelő várkutatók számára – különös tekintettel arra, hogy a várfalak egykori magasságát már nem ismerjük – akár a „palástfalas várak” (Mantelmauerburg) jellegzetes példjaként is értékelhető.

Egy fontos építészeti részlet azonban aligha köthető a 14. század első felében állt első diósgyőri várhoz, s ez a keletről, Miskolc felől vezető út vonalában kiépített híd – ebből két kőpillér maradt ránk – és a folytatását képező, a jelenlegi belső várkapuhoz ívesen vezető keskeny, falazott kapusoros, keleti végén egykor felvonóhidas kapuval. Ezt az álláspontot vallotta még 1966-ban az építményt feltáró Czeglédy Ilona is, második, nem kevésbé alapos ásatási beszámolójában (Archaeologiai Értesítő 1966. 98-107.) – érdekes tudománytörténeti kutatási feladat annak felderítése, mi készítette később álláspontjának revideálására, azaz a falak visszakeltezésére, erről ugyanis későbbi munkáiból nem értesülünk. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az 1988-ban kiadott monográfiájában semmilyen olyan adatot nem találunk, mely e bejárati rendszer 1300 körüli keltezését támasztaná alá, ahogy a korszak más

(akár ugyancsak tartományúri) várainál sem ismert Magyarországon egy ilyen „fejlett” vagy „elegáns” építészeti megoldás. Ugyanakkor ismételnünk kell: a kapusoros kifejezetten a mai várkapuhoz vezet, amelynek egy itteni előzménye, mint erről szó esett, kifejezetten kérdéses.

Véleményünk szerint tehát a leírt északi bejárati rendszer már a vár következő építési korszakához tartozik, mely Nagy Lajos nevéhez köthető. Pontos adatokkal sajnos nem rendelkezünk arról, mikor bontatta el az uralkodó az Ákosok leírt várát, s mikor épült fel a ma is álló négyszögalaprajzú, négysaroktornyos, belsőudvaros várpalota (ld. *alaprajzi vázlat 2. periódus*) Csupán közvetett okleveles források alapján helyezhetjük az építkezések kezdetét az 1360-as évekre. Ezek közé tartoznak a váruradalom növelésére tett királyi lépések, így Miskolc és az éleskői várbirtok Diósgyórhöz csatolása. 1369-ben már bizonyára lakható volt a „királyi mellékrezidencia”, ettől kezdve haláláig rendszeresen megfordult itt az uralkodó. Lehetséges ugyanakkor, hogy az építkezések később is folytatódhattak, 1379-ben ugyanis innen küldte a király Eperjesre Ambrus építőmestert.

A cca 45x55 m-es, négy, egyemeletes, boltozott teremsoros lakószárnyal rendelkező Anjou-várkastély részletesebb leírása természetesen nem lehet feladatunk, már csak azért sem, mivel Székér György újabb, az elpusztult épületrészek rekonstrukciójával kapcsolatos kutatásai illetve Buzás Gergely elsősorban az emeleti lakóterek funkcionális értelmezését érintő vizsgálatai még nem kerültek közzétételre. Alapkutatások hiányában még korai nyilatkozni a ránk maradt műrészletek stíláris kérdéseiről, ahogy az egyes – többek között az építőanyagban is megmutatkozó – építési fázisok problémája is további elemzést igényel. Külön kérdés az északi emeleti nagyterem („lovagterem”), a keleti szárny kétszintes kápolnája, az udvari konzolos folyosó vagy épp az utóbbi években eléggé szerencsétlen módon részlegesen kiépített északi főbejárat elméleti rekonstrukciója.

Azt azonban itt is hangsúlyozni kell, hogy a közhiedelemmel ellentétben a mai látható négysaroktornyos palota nem minden részlete Anjou-kori. Nem csupán a déli szárny mérműboltozatos fülkéje származik a késő-gótika időszakából, számos más nyílásnál is igazolhatók átalakítások. Sajnos, az 1950-60-as években, amikor a magasan álló falakat konzerválták, fel sem merült a falkutatás igénye, de erre a legutóbbi évek felújításai során sem került sor, annak ellenére, hogy úgy az északi nagyterem keleti külső falán, mint a nyugati szárny emeletén ma is megfigyelhető az ablakkávák későbbi módosítása. Ezekre már bizonyosan azt követően került sor, hogy a Zsigmond-kortól kezdve a vár általában a mindenkori királyné birtokai közé tartozott.

Nagy valószínűséggel az Anjou-korra helyezhetők viszont véleményünk szerint a Czeglédy Ilona által újabban különösebb indoklás nélkül ugyancsak az 1300-as évek elejére

„visszakeltezett” keleti, déli és nyugati vékonyabb falvonulatok, melyek mintegy szabálytalan külső várként veszik körbe a mészkősziklán emelkedő szabályos várpalotát. Ezt bizonyítja az is, hogy az egyik déli falcsomk mellől kerültek elő azok az egyedülálló Nagy Lajos-kori kályhacsempék, melyek alapján Szebényi Judit és munkatársai a ma az északnyugati saroktoronyban felállított kályharekonstrukciót készítették.

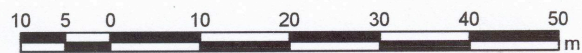
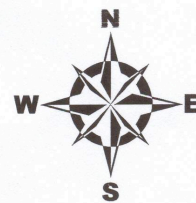
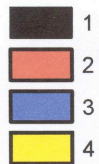
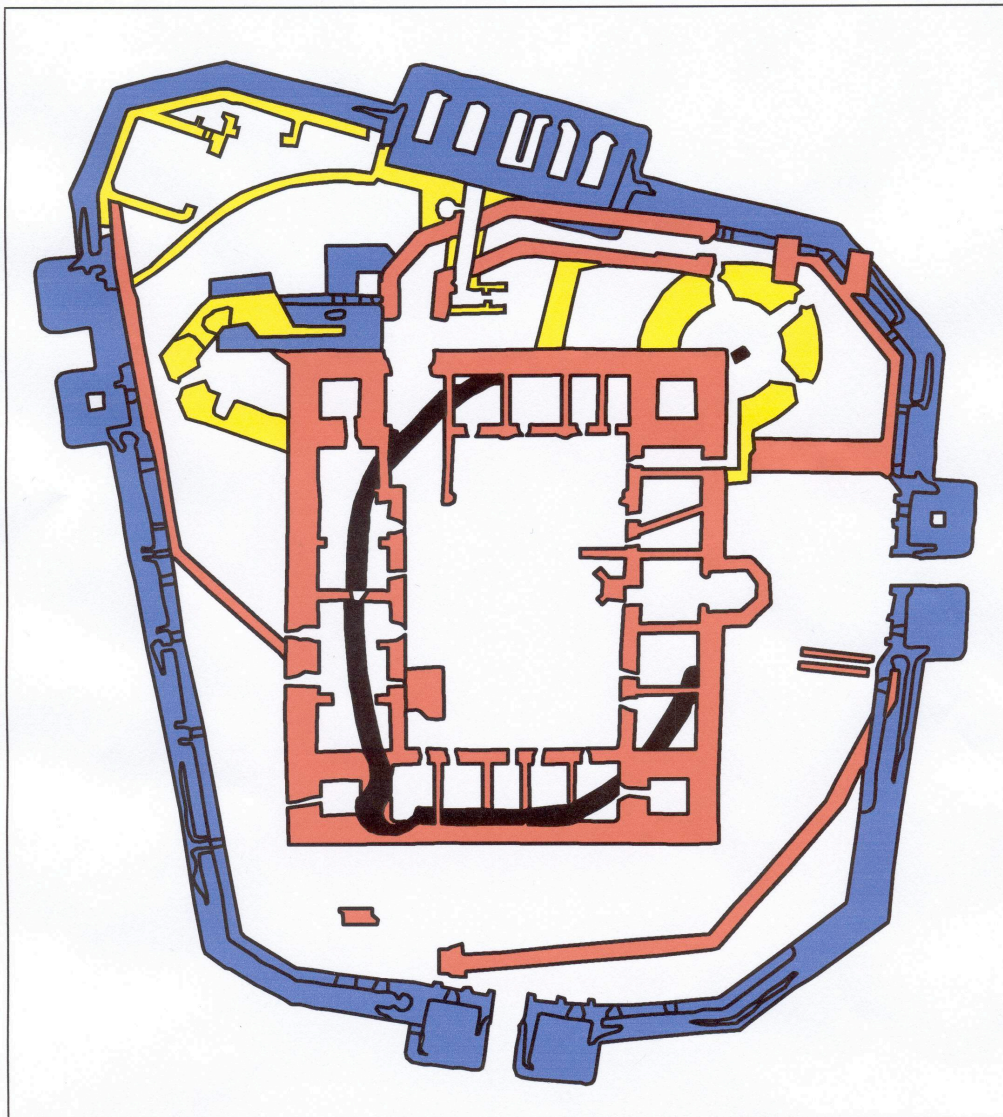
A diósgyőri vár építéstörténetének legérdekesebb kérdése azonban a szabálytalan sokszög alaprajzú monumentális ikertornyos külső falgyűrű, kváderkőburkolatával, egykori belső folyosójával (ld. *alaprjai vázlat 3. periódus*). Az eddigiek alapján egyértelmű, hogy az először ugyancsak 1966 után megfogalmazott Anjou-kori keltezése álláspontunk szerint minden alapot nélkülöz, hisz ez az építmény csak későbbi lehet az előzőekben leírt külső falrendszereknél. Az egykor – ténylegesen vagy csak jelképesen – egy-egy bejárati kaput közrefogó négyzetes tornyok közül értékelhető műrészletet csak a déli toronypár nyugati tornya külső csigalépcsőkapujánál találunk. Mivel eddig még csak fel sem merült a kutatásban, hogy ez a jellegzetes késő-gótikus „gyíkos” kapu későbbi lenne magánál a toronynál, ez lényegében meghatározza annak korát – már amennyire egy ilyen műrészlet pontos keltezésre alkalmas. E külső falgyűrű emeléséhez még további építkezések is köthetők, így elsősorban a szinte pontosan a nyugati toronypár tengelyében elhelyezkedő és a várpalota már többször említett bejáratához vezető díszlépcső s az ahhoz északról támaszkodó sokszögű torony, mely utóbbi feltárásakor egy kőből faragott királyi címer is előkerült. Sajnos, itt az uralkodó személyét meghatározó szív pajzs felülete lepusztult, így csak a magyar történeti köztudatban jobban jegyzett Mátyás király miatt került legújabb másolatára a Hunyadiak gyűrűs hollója – s hozzá maga a címermásolat a mai műemlékvédelmi hatóság tehetetlenségének jelképeként a várpalota visszaépített kapuja fölé, egy olyan helyre, ahol biztosan sohasem volt!

Buzás Gergely mindenesetre úgy véli egy 2001-ben megjelent építészettörténeti összefoglalásában, hogy ezek a munkák már inkább a Jagelló-korra lennének helyezhetők – azaz a szív pajzson a lengyel sas is elképzelhető - annál is inkább, mivel évszámos-feliratos reneszánsz kőfaragványok tanúsága szerint 1526-ban Mária királynő építkezett a várban. Bár közvetlen írott forrásaink ebből a korszakból sincsenek, az utóbbi véleményt látszik valószínűsíteni az is, hogy a külső falgyűrű északi oldalán az ikertornyok helyett egy eredetileg többszintes ágyúkazamatát láthatunk, melyen kívül ugyancsak körbefut a kváderkőburkolat – azaz nem kizárt, hogy a tűzfegyverek elleni védelmi rendszerek egyik legkorábbi hazai emlékével állunk szemben. A külső fallal kapcsolatos még nyitott kérdések szempontjából fontos eredményeket hozhatnak Lovász Emese újabb ásatásai, hisz a vár közel

25 m széles árka régészetiileg még alig kutatott, s így a külső fal – a *contrascarpa* – és a nyugati „huszárvár” még kevésbé ismert.

A vár Mohács után hosszabb időre magánkézbe került, egyik legjelentősebb birtokosa kezdetben Balassa Zsigmond volt. Nem csupán a külső falgyűrű északnyugati sarkában kialakított konyha és sütőházegyüttes köthető építkezéseihez – az itt feltárt kút káváján címere és az 1539. évszám olvasható – de az épület védhetőségének fokozására részben a díszlépcsőre egy sokszögű ágyúbástyát – innen egy 1544 évszamos-címeres kőlap került elő – az átellenes, északkeleti saroktorony elé pedig egy ugyancsak többszintes, jellegzetes hajlított pártázatos rondellát emeltetett (ld. *alaprাজzi vázlat 4. periódus*). Mindkét védelmi berendezés jellegzetes emléke a 16. század közepe előtti évtizedek magyarországi hadiépítészetének – a várbirtokosok ekkor az eredetileg rendszerbe szánt védőművek – bástyák, rondellák, ágyútoronyok – egyedi alkalmazásával vélték az ágyúk korában védhetővé tenni régebbi eredetű erősségeiket. Érthető, hogy nem ezeken, hanem sokkal inkább Diósgyőr előnytelen topográfiai helyzetén múlt, hogy a vár végülis nem került török kézre.

A vár építéstörténete ezzel lényegében véget ért, s megkezdődött írott, s szerencsés módon képi forrásokkal is gazdagon illusztrálható pusztulástörténete, mely – annak ellenére, hogy már 1934 és 1936 között végeztek itt ásásokat – csak az 1950-es években ért véget, hogy ezt követően egy nem kevésbé érdekes és változatos új korszak kezdődjön, műemlékvédelmének története.

1. kép: A diósgyőri vár alaprajzi vázlatja a főbb építési periódusokkal

A borsodi ispánsági vár

(A szöveg Wolf Mária A borsodi földvár című kis tájékoztató füzetében található. Wolf Mária bővebben ír a Magyar régészet az ezredfordulón című munka 328-331. oldalán.)

A Borsodi földvár Északkelet Magyarországon, Miskolctól mintegy 30 km-re É-ra, a Bódva folyó partján helyezkedik el. A vár Borsod megye első központja, a körülötte létrejött Borsod település pedig, amely az 1950-es évek óta Edelényhez tartozik, a megye névadó települése volt.

A történeti Borsod megye egyike a Szent István által, az államalapítás során létrehozott megyéknek. Területe, határai napjainkig változatlan formában őrzik a 11. századi megyeservezés emlékeit. E korai megyék élén egy-egy, a király által kinevezett és neki felelőséggel tartozó ispán állt. Szerepe a megye közigazgatásának, a bíraskodásnak, az adószedésnek az irányításában, valamint a katonai feladatok megszervezésében állt. Az ispánok székhelye, a királyi megyék központja a borsodihoz hasonló módon és elvek alapján épült várakban volt. Itt élt az ispán vezetése alatt álló katonaság, amelynek ellátására a várak szűkebb-tágabb környezetükben birtokot kaptak. E birtokok népei szolgáltatták az ispán és katonái számára az élelmet, fegyvert, ruhát stb. A megyében kezdetben természetben, majd pénzben szedett adó képezte a királyság jövedelmeinek legfontosabb részét, a vármegyei katonaság pedig a királyi haderő zömét alkotta. Az államalapítás során épült várakról, az ispánsági központokról kevés írásos forrásunk van. Építési módjukat, és idejüket, berendezésüket az elmúlt három évtized régészeti kutatásaiból ismerjük.

A Borsodi földvár igen gazdag eredményeket hozó ásatása 1987- 1999 között folyt. A kutatás bebizonyította, hogy a korábbi elképzelésekkel ellentétben a vár nem egy őskori erődítmény felújításaként épült. A várfalakat jelentő sáncok a 10. század végén, a 11. század elején, egy, a Bódva fölé magasodó természetes dombon készültek. A ma csak egyszerű földhányásnak látszó sáncokat fa szerkezet erősítette. A 10 m széles sánc alapját két sor kazetta alkotta, amelyet hántolatlan gömbfákból, máglyarakásszerűen építettek fel. A kazetták közeit földdel döngölték meg, a két kazettasort keresztbe fektetett gerendákkal is merevítették. Az így létrejött várfal a külső oldal felé meredek, befelé pedig rézsűs volt. Feltehető, hogy a ma már csak 5 m magasságban álló sáncok eredetileg ennél magasabbak voltak. Tetejükön pedig még sárral bevert, vesszőfonatból készült palánk is állhatott. A várat három oldalról a Bódva és mocsarai védték. Bejárata D-ről nyílhatott.

A borsodihoz hasonló módon épült az államalapítás korának legtöbb magyar vára. De általánosan ismert és elterjedt volt ez a földfa szerkezetű építési mód Európában is. A 11-13. századi haditechnika mellett ezek a várak bevehetetlenek voltak. Hamis tehát az a nézet, amely a kőváraknál kezdetlegesebbeknek igyekszik feltüntetni őket. Ezt igazolja a korszak szóhasználata is. Tekintet nélkül az építőanyagra, a várakat a latin *Castrum* szó jelölte.

A világi közigazgatási rendszerrel párhuzamosan épült ki Magyarországon az egyházszerkezet is. A püspökök által vezetett egyházmegyék több esperességre oszlottak. Az esperességek általában egy világi megye területét foglalták magukba. Míg a püspökök a király által alapított püspöki székhelyen éltek, addig az esperesek központja az ispáni székhelyeken állt. Ilyen esperesi központnak tekinthető a Borsodi földvárban feltárt templom is. Az épület a korabeli templomok méretéhez képest igen nagy, 15 m hosszú, 8 m széles, patkó alakú szentélye 3,5 m átmérőjű. A 80 cm vastag alapfalakat mészhabarcba öntött tört kőből készítették. Feltehető, hogy a felmenő falak magját is ilyen módon építették meg, amelyet kívül-belül faragott kövekkel burkoltak. Erre utalnak a várban több helyen is előkerült homokkőből készült kváderkövek. A templom további részletei elpusztultak, az alapfalakon kívül mindössze egy kőből készült szenteltvíz tartó került napvilágra. A templomon kívül, a szentély közelében egy nagyméretű oltárt is találtunk. A templom építésének korai időpontjára utal, hogy romjai között Salamon király (1063-1074) ezüst pénze került elő. Az esperesi templomon kívül állt egy másik templom is a korai megye székhelyén. Maradványait a mai borsodi református templom alatt sikerült feltárnunk. E templom körül nagyterjedésű temető helyezkedik el, amelynek legkorábbi sírjai a 11. század második feléből valók. Ekkor tehát már ennek a templomnak is állnia kellett.

Az itt talált temető azt is bizonyítja, hogy a két templom között bizonyos "munkamegosztás" létezett. Az esperesi templom a megye egyházi irányítását végző esperes székhelye volt, e másik templom papjai pedig az itt élők lelki gondozását végezték, eskettek, kereszteltek, temettek.

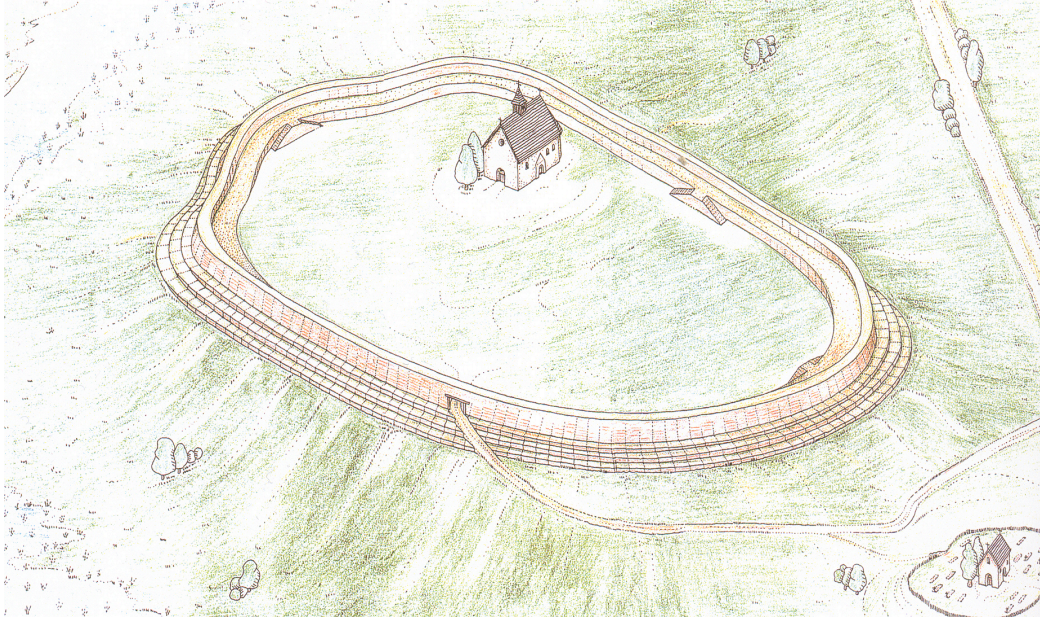
A földvár feltárásának további igen jelentős eredménye, hogy a vár belsejében egy 10. századi település maradványaira sikerült rábukkanunk. Az egyszerű, agyagba rakott kőből és sárral betapasztott vesszőfonatból épült házak között egy kőépület alapjai is előkerültek. Ez minden bizonnyal a falu vezetőjének a lakóhelye lehetett. E település házai leégtek, romjaikon épült fel az ispáni vár. A hajdani embernek szerencsétlenséget jelentő tűzvész a régész számára nagy szerencse. Az összedőlt házakban megőrződött a főzőedényektől, a mezőgazdasági eszközökön át az egyszerű ékszerekig teljes berendezésük. A tűz nemcsak az éppen készülő ételt konzerválta, hanem a betakarított termést is. A megégett búza, árpa, köles,

borsó-magvak között a gyógynövényként gyűjtött mályva és a vadon termő gyümölcsök magvait is megtalálhatjuk.

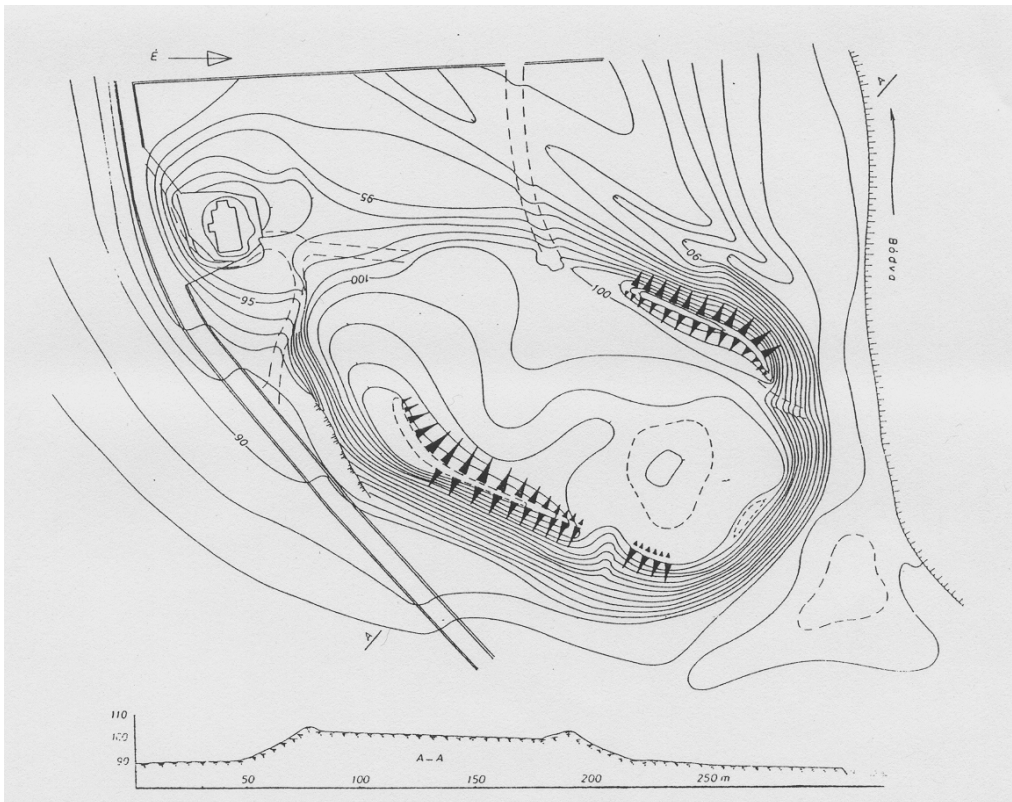
A Borsodi földvárban feltárt település jelenleg az egyetlen, biztosan 10. századi falu, amelyet a Kárpát-medencében sikerült feltárni. Leleteinek kiértékelése minden bizonnyal közelebb visz bennünket a 10. századi magyarság életmódjának, gazdálkodásának, lakáskultúrájának megismeréséhez. A Borsodi földvárat az 1200-as évek elején élt tudós szerzetes, Anonymus említi először "A magyarok cselekedetei" című művében. Elbeszélése szerint a várat Bors vezér építette, akit a honfoglalás során Árpád fejedelem küldött a környék kikémlésére és birtokba vételére. Úgy véli, a vár Bors vezérről nyerte nevét. Anonymus regényes elbeszélése a modern tudományos kutatások tükrében azonban egyre kevésbé fogadható el hiteles történeti forrásként. Csak részben igazolható Borsoddal kapcsolatos elbeszélése is. Igaz, hogy a 10. században egy település állt itt, ez azonban nem vár volt. És igaz, hogy egy vár épült ezen a területen, ez azonban nem a 10., hanem a 11. században történt.

Bors személyét illetően semmilyen hiteles történeti adattal nem rendelkezünk. Éppúgy lehetett Anonymus honfoglaló vezére, mint a vár első ispánja. Neve a török eredetű bars = tigris szóból származik. Kétségtelen, hogy előbb a vár, majd a megye is róla nyerte elnevezését. A Bors személynévhez járó 'd képző azonban a régi magyar nyelvben kétféle jelentéssel bírt. Egyrészt kicsinyítő képző volt, így a Borsod név azt jelentené "kicsi Bors". Ezt a jelentést említi Anonymus is. Szerinte azért hívták Bors várat Borsodnak, mert kicsi volt. Valóban, az 1,7 hektár területű vár jóval kisebb, mint a többi hasonló korú 3-4 hektár területű várak. Másrészt azonban a 'd képző a birtoklás kifejezésére is alkalmas volt, így a Borsod név azt is jelentheti "Borsé".

Hiteles oklevél 1219-ben emlékezik meg a várról. Ekkor az itt szolgálatot teljesítő börtönőrök mellett a vár birtokában lévő környező településekről (Múcsony, Berente) is szó esik. A 13. századból több írásos adatunk is van a várról, hogy azonban eredeti szerepét, jelentőségét mikor veszítette el, nem tudjuk pontosan. Egy, 14. század elején kelt oklevélből azonban az tűnik ki, hogy a várban az élet megszűnt, Borsod község pedig egy lett a korszak egyszerű falusi települései közül.

2. kép: A borsodi földvár rekonstrukciós rajza (Magyar régészet az ezredfordulón 330.o.)

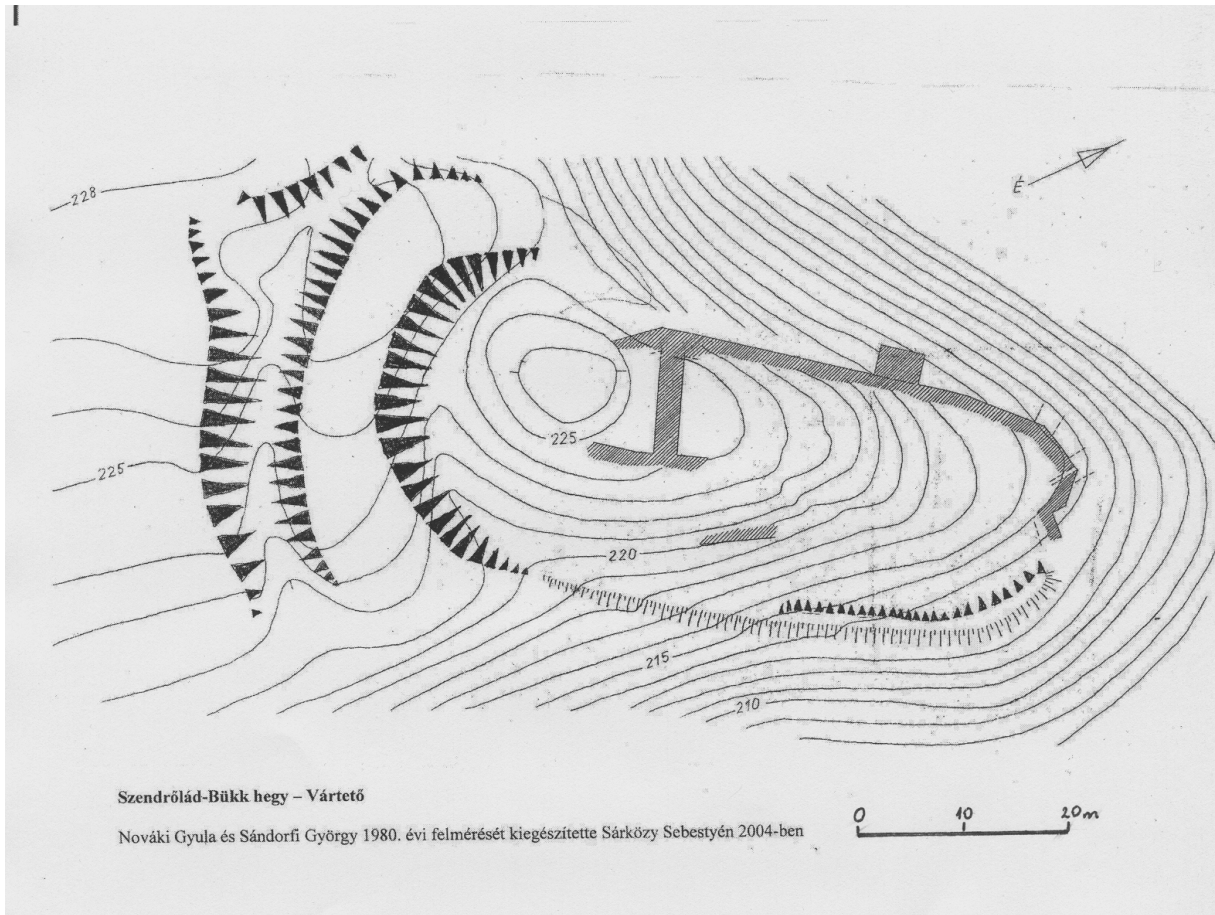
3. kép: A borsodi földvár alaprajza a kutatás előtt (Nováki Gyula-Sándorfi György: A történeti Borsod megye várai 116.o.)

Tomka Gábor – Sárközy Sebestyén: Szendrőlád vára

A szendrőládi várrom a Bódva-völgy Edelény és Szendrőlád közötti szurdokszerű összeszűkülése felett, a Szendrőládtól délre, a Bódva bal partján emelkedő, 234 m magas Bükk-hegy északkeleti nyúlványán áll. A várból helyzete miatt északra és keletre lehetett messzebb ellátni, a Bódva-völgy szorosát innen közvetlenül nem volt lehetséges ellenőrizni. A várról írott forrást nem ismerünk. A jelenleg látható falmaradványok nagy részét Németi Jenő, a falutól elvonulva a romok között élő „szendrőládi remete” ásta ki 1960 és 1962 között. Dokumentáció természetesen nem készült a falak mentén haladó „magánásatásról”. A várat a történeti Borsod megye várainak kutatása során 1980-ban Nováki Gyula és Sándorfi György mérte fel, ezt a felmérést pontosította vándorgyűlésünk alkalmából ez év tavaszán Sárközy Sebestyén.

A hosszúkás alaprajzú várat nyugatról, a hegy platója felől kettős árok védte. Északnyugati, napvilágra került oldalán közel egyenes körítőfalához később vastkos, négyszögletes alaprajzú támpillért építettek. Északi oldalán körítőfala íves, itt további támpillérek maradványai figyelhetők meg. A vár belsejében tisztázatlan alaprajzú épületmaradványok részben kiásott falai látszanak. A várbelső közepére benyúló épület vastag falai annak egykori tagolását jelzik. A plató felőli árok mögött emelkedő magasabb domb talán egy toronyra utalhat. Tőle északkeletre további falak vehetők ki a terepen, itt sejthető az egykori bejárat is. A vár hossza - Nováki Gyula mérései alapján - 62 m, szélessége 26 m, körítőfal falastagsága 1,4 m, az utóbbi jelenleg pontosan nem határozható meg.

1961-ben Megay Géza néhány kerámiatöredéket vitt be a várból a miskolci múzeumba, majd terepbejárásunk alkalmával 2001-ben Hajnal Zsuzsa egy fazék peremtöredékét találta a lelőhelyen. E leletek valószínűsítik, hogy a várat a 13–14. században használhatták. Felmerült, hogy a rom esetleg a legkorábbi szendrői vár maradványa volna. E feltevésnek ellentmond, hogy a 13. században adatolható (és feltehetően a mai falu helyén álló) Lád falu Szendrő település és a vár között fekszik, ezért a vár vélhetőleg mindig a ládi határhoz és nem a szendrőihez tartozott. Valószínűbbnek tűnik, hogy a várat a 13. század második felében a szuhogyi Csorbakő vára építetőjeként is ismert Ládi család egyik ága emeltette, melynek itteni birtoklása 1221 és 1322 között adatolt. Pusztulása jelenlegi ismereteink szerint legkésőbb a 14. században következett be.

4. kép: Szendrőlád-Bükk-hegy – Vártető helyrajza (Sárközy Sebestyén rajza Nováki Gyula és Sándorfi György 1980- évi felmérése alapján)

Tomka Gábor: Szendrő várai

A korai vár:

Szendrő településének első említése 1312-ből ismert, az 1332-35-ös pápai tizedjegyzékek tanúsága szerint a település már lényegesen nagyobb volt a környék falvainál. Cselenfi Sándor fia János királyi várnagyot először 1355-ben említik, ekkor tehát állt már a vár és királyi kézben volt. A középkori vár korai történetéről semmit sem tudunk. 1355 előtt meglehetősen ritkán építettek az Anjouk várakat Magyarországon, ezért elképzelhető, hogy a magánváreépítés klasszikus korában: a 13. század második felében vagy a 14. század elején épült a szendrői vár és csak később jutott királyi kézre. E vár helye ma még ismeretlen: egyelőre sem a Várhegyen, sem a későbbi Alsóvár helyén nem találtunk 13–14. századi rétegeket és leleteket, bár ez utóbbi lelőhelyen eddig csak szondázó kutatás folyt. A korai szendrői vár és a szendrőládi várrom azonosítása egyelőre nem igazolható, bár teljesen nem is zárható ki.

Alsó vár (Csáky kastély):

Szendrő Engel Pál szerint 1387–1392 között került magánkézre: a pelsőci Bebek család birtokába. A család tagjai gyakran tartózkodtak Szendrőn. A 15–16. században a Bebekék vára a későbbi Várhegy lábánál, a Miskolcra Torna felé futó országút mellett, a Bódva soha be nem fagyó ágaitól és ároktól övezett félszigetén állt. Ezt igazolják 16. század második feléből és a 17. század elejéről származó források, melyek szerint a későbbi Alsóvár másik neve Bebek-vár volt. A vártól délre állt a mezőváros késő középkori plébániatemploma (a 19. század végén lebontották, helyén ma a neogót református templom áll.) A Hősök tere 5. számú telken végzett szondázó ásatás során 15. századi rétegek bukkantak elő, melyekből kályhacsempe-töredéket is sikerült gyűjteni. Elképzelhető, hogy a ma álló rom északnyugati helyiségének fala 15. századi részleteket is rejt. A Bebekék várát 1565-66-ban Lazarus von Schwendi a király számára foglalta el. A rossz állapotú várat kijavították, s ekkortájtban készülhetett két bástyája, melyek közül az északkeletinek alsó szintje ma is áll. Az Alsó várat 1690-ben Csáky István vette meg, aki kastéllyá alakította. A 18. században Csáky Antal további átalakításokat végzett az épületen, melyet a 19. század közepétől már nem laktak. Pusztulása a 20. század elején kezdődött. Telkét szétosztották, a romos kastélyt az új tulajdonosok részben lebontották, részben maradványait modern épületekbe foglalták.

Német vár:

Mivel a Bebek-féle vár a ma Várhegynek nevezett magaslatról könnyen támadható volt, az 1570-es években új erődítés építését kezdték meg. Ennek a korabeli ábrázolások alapján ötbástyás, fa-föld szerkezetű, a Bódva ágaival körbevett erődnek a téglalap alakú, huszárvárral bővített alaprajza a mai településszerkezetben is felismerhető. A különös arányú ún. Kékkfestő-ház esetleg ehhez az erődítéshez tartozó, ismeretlen funkciójú épület része. (Más vélekedések szerint 18. századi parasztház) Az építkezés számadásainak nagy része fennmaradt, ám mindmáig kiadatlan. Az új erődítés helyét rosszul választották meg: a Várhegytől ugyan távolabb feküdt, az Akasztó-dombról azonban tűz alá lehetett venni. Ezért 1590-től a Várhegyen megkezdték egy harmadik erődítés kiépítését. A Földvárnak, Német várnak nevezett erődítés (talán még a 17. század közepe előtt) civil kézbe került, s e negyed közepén építették fel templomukat a ferencesek. E templom helyén áll az a 18. században emelt templom, mely ma a település katolikus plébániatemploma.

Felső vár

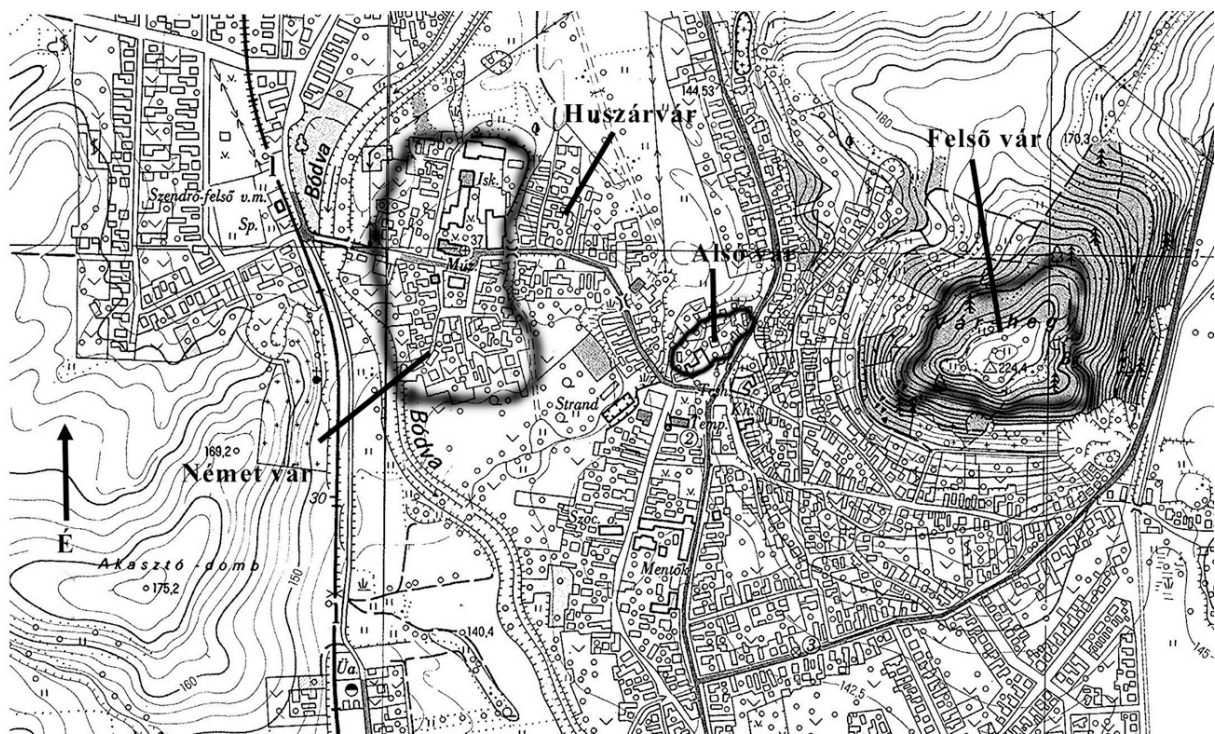
A Várhegy a Bódva bal partján, a jelenlegi főágtól mintegy 800 m-re K-re emelkedő, 216-224,4 m magasságú domb. A lelőhelyen az 1997-2001 között végzett ásatások során nem lehetett a 16. század végénél korábbi építkezéseket kimutatni. A domb középső, legmagasabb részét feltöltéssel és leásással magasabb járószintű belső várként alakították ki, melyet sokszögű, 220 cm széles, az ábrázolások szerint övpárkányal tagolt falazattal vettek körül. A belső vár bejárata nyugatról nyílt, s emeletes, cseréppel fedett épületszárny kötötte össze a kaput a központi, nyolcszögű toronnyal. A belső várban működött a várkáporna, a falak mögött körben ágyúállásokat alakítottak ki.

A domb platóját a belső vár körül elplanírozták, a kitermelt anyagból a déli oldalon három bástya feltöltését végezték el. Az északi, lankásabb oldalon nagyobb méretű bástyákat építettek, az északnyugati süllyesztett ágyúkamrákkal, az északkeletit kazamatafolyosóval látták el. Mivel az északi oldalon ásatás még nem folyt, nem dönthető el, hogy a különböző bástyák kora eltérő-e. Az építkezés lassan haladt előre, a 1606-ban a felső vár még nem állt készen. A külső falöv nagy részének kiépítése az 1610-es, 1620-as évekre tehető. A várudvaron álltak a raktárak és a legénység házacskái. A keleti várudvaron végzett feltárások alapján ezek a házak néhány nagyobb kőre helyezett faszerkezetű, legvalószínűbben agyaggal és kövekkel kitöltött Fachwerk-konstrukciós épületekként képzelhetők el. Agyagpadlójuk

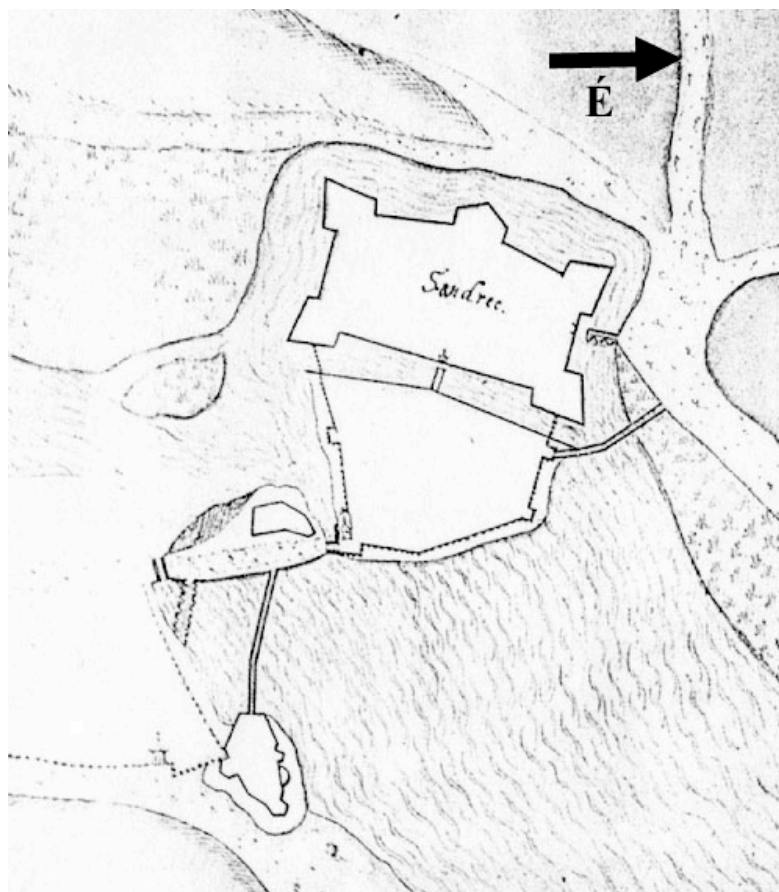
volt, fűtésüket agyagba rakott kőalapra emelt cserépkályhákkal oldották meg. Tetőzetüket zsindeley fedte. A feltárt épületmaradványok vélhetőleg az 1645-ös ostrom után épülhettek. Az 1660-as években került sor a déli oldal bástyáinak átépítésére és az addig vélhetően csak cölöpsorral védett déli kötőgátakat kőfalakkal váltották fel. Az átépítés során a 200-230 cm széles törtkő falazattal kifalazott földbástyák megmaradtak, méretüket azonban megnövelték. A délkeleti bástya új déli homlokfala 270 cm széles, belső támpillérrel ellátott nyakfala csupán 1,5 m széles. 1692-ben a központi lőportoronyba mennykő csapott, s a robbanás elpusztította a belső várat. A 17-18. század fordulóján a várfalak előtt futó cölöpsort igényesebb védművekkel (pajzsgát, koronamű) látták el. A kurucok közel egyéves blokád után, 1704-ben foglalták el, majd Rákóczi Ferenc parancsára 1707-ben lerombolták. A megmaradt falakat építkezésekhez hordták szét, jelenleg csupán a délkeleti bástya két periódusának déli falából látszanak magasabb falmaradványok. A feltárások során jelentős mennyiségű 17. századi cserépedény- és kályhacsempe leletanyag, kevés rossz megtartású üvegporhár-töredék, vas eszközök és fegyvermaradványok kerültek elő.

Irodalom:

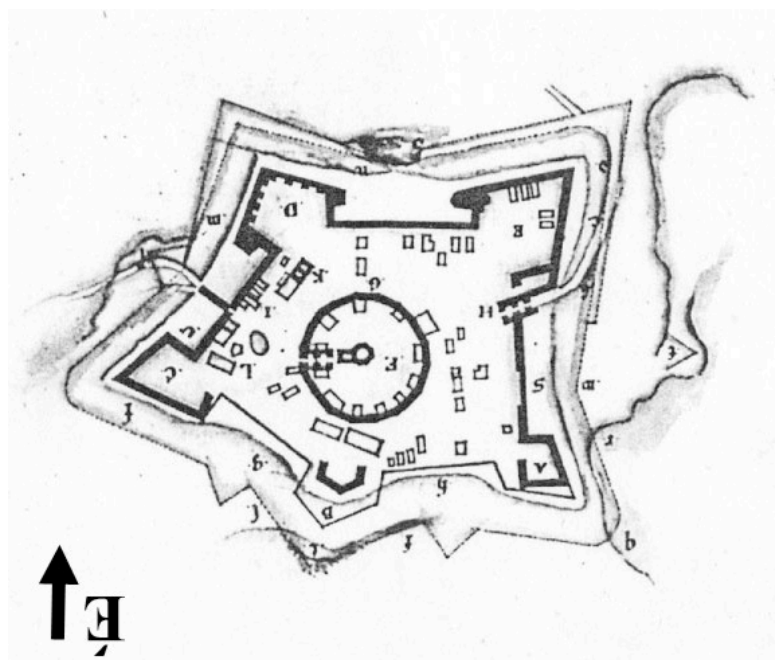
Tomka Gábor: Szendrő várai. In: Szendrő monográfiája. Szerk. Veres L. és Viga Gy. Szendrő, 2002. 125-164.

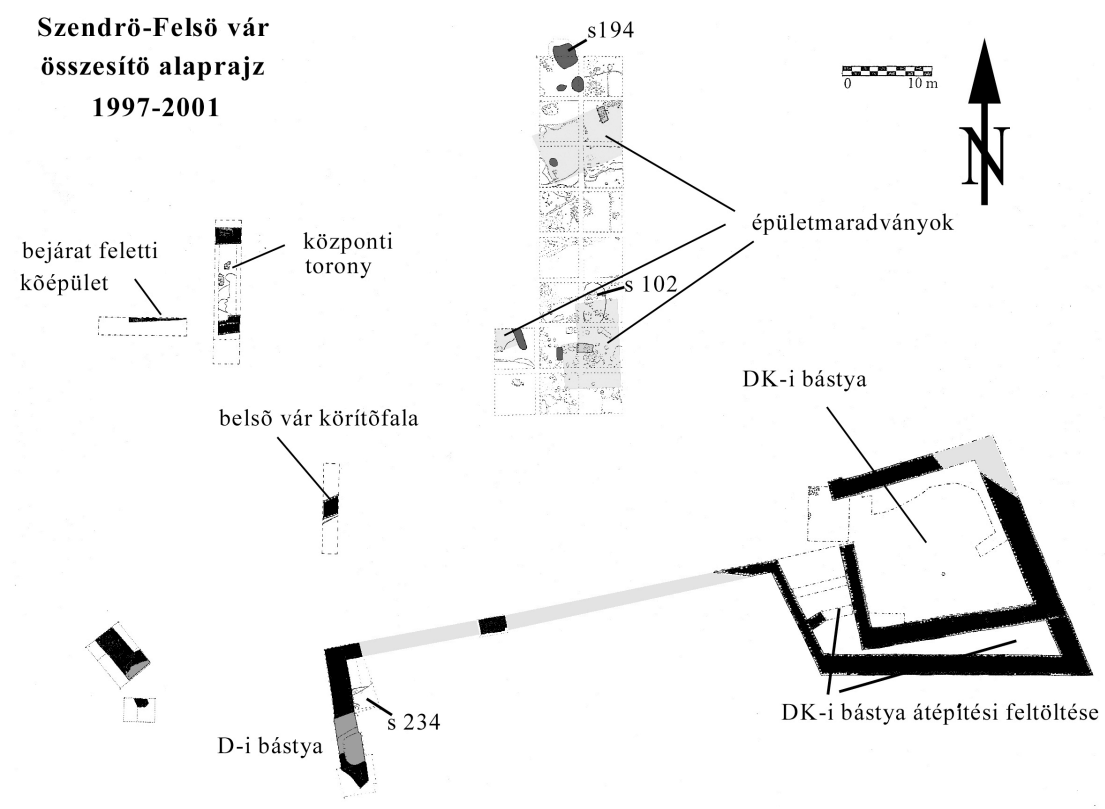
5. kép: Szendrő erősségei a mai városalaprakon

6. kép: A Német vár és az Alsó vár alaprajza (Kisari Balla György: Száz várrajz Württembergben. Bp. 1998. 110. nyomán)

7. kép: A Felső vár alaprajza, 1658. (Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a törökháborúk korából. Nagykanizsa, 2000. 471. nyomán)

8. kép: A Felső vár ásatási alaprajza

Halász Ágoston: Szögliget – Szádvár

Szádvár a középkori Torna vármegye területén (a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén) Szögliget községtől északnyugatra hozzávetőleg 2 km távolságban található. A vár a tengerszint felett mintegy 460 m, környezetéhez képest (a „Vár-kert” illetve a Ménes-patak szintjéhez képest) 100-250 m magasságban fekszik, a hegy kelet-nyugati irányú platóján. Az alábbiakban először röviden ismertetjük a vár történetét, elsődlegesen Détsky Mihály nyomán, aki részletes, kiterjedt levéltári kutatásokra alapozott tanulmányban foglalkozott a kérdéssel.

Szádvár 1264 előtt épült királyi vár. (Feltehetően 1264-ben Tekus fivére *Baach* játszotta István ifjabb király „ellenfeleinek” kezére egy 1268-ban kelt oklevél 1273-as megerősítése szerint.) Egy 1406-os tiltakozás, valamint Jenőre vonatkozó adatok alapján feltételezhető, hogy 1282-1295 között Jenő váráért cserébe adja IV. László Tekus fiának, amit III. András (és a tiltakozás szerint még I. Lajos is) megerősít. A XIV. században királyi vár, 1319 és 1360 közt öt várnagyát ismerjük. Feltehetően a váruralalom adta a tornai ispánság gazdasági alapját, a tornai ispán honorbirtokaként. (Sólyomkő a bihari ispánság tartozéka volt, Torna magánvárként épült a század közepén.) A XIV. század végén Zsigmond a várat Bebek Györgynek vagy fiainak adja (ez ellen tiltakoznak Tekus leszármazottai 1406-ban). A XV. század közepén a vár birtokait a husziták többször pusztítják, rövid időre még a várat is elfoglalják. (Az 1454-ben kötött egyezségben Komorovsky Péter kötelezi magát több más vár mellett Szádvár visszaadásra.) Bebek Imre lányának házassága folytán 1470-től Szapolyai-birtok. 1527-ben János király Werbőczynek adja, ám még ugyanabban az évben a várnagy segítségével Bebek Ferenc szerzi meg, akit végül János király rendelkezésére birtokba is iktatnak 1538-ban.

A török előrenyomulásával Szádvár hadászati jelentősége megnő. „Vesztett ügye lenne ugyanis Szendrőnek és sok más véghelynek, de az ország nagy részének is, ha ez a vár veszélybe kerülne, mert az ellenség gyakran kerülgeti ezt a vidéket.” (Révay Ferenc jelentése) Szendrő teljes kiépülése után azonban Szádvár csak a felkelések idején bírt nagyobb katonai jelentőséggel. A Bebek a várat 1567 januárjában vesztik el, amikor Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitány ’elővigyázatosságból’ elfoglalja. Az ostrom kapcsán érdemes megemlíteni, hogy nem csupán pusztítással járt: „*Primum ergo duo castella, alterum in Jabloncza, alteum in Szigliget, pagis propinquiribus Svendius erigi jubet...*” (Forgách, *De statu... XVII.*) Tehát Schwendi két ostromerődítménnyel gazdagította honi hadépítészetünket. 1567 után kamarai birtok, majd zálogba adják: 1579-től Rüber János felső-magyarországi főkapitánynak, 1593-tól (szerződés), illetve 1597-től (iktatás) Dersffy Ferenc királyi

pohárnoknak, majd 1604-től Csáky István erdélyi főkapitánynak, aki rögtön tovább is zálogosítja Pethe László kamarai tanácsosnak. Ugyanazon év októberében a Bocskai előrenyomulásával Pethe elveszti a várat és Csáky István kieszközli Bocskaitól a zálog semmissé nyilvánítását megszerezve a várat. Bocskay (és Csáky) halálával Pethe visszaköveteli Szádvárt, ám 1608-ban, Rákóczi Zsigmond lemondásának fejében kapná meg többek közt ezt az erősséget is. Pethe Lászlót 1612-ben iktatják a vár birtokába. A XVII. század közepétől megint a Csákyak kezén van. 1674-től Esterházy Pál semptei főkapitány szerez részt a birtokból. Az 1680-as években Thököly kezén van. 1686 április 25-én Bécsben döntés születik a vár „elrontásáról”.

Szádvár történetének rövid áttekintése kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy korai történetének hosszabb-rövidebb szakasza könnyen lehet, hogy nem a ma álló épülethez, hanem a Ménes-patak túloldalán magasodó Óvár-tetőn található, ún. Szögliget-Óvárhoz kötődik és így a vár jelenlegi helyére esetleg csak a XIV. vagy a XV. század folyamán került.

A vár ma megfigyelhető alaprajzi elrendezése nagyjából megfelel a fennmaradt XVI. század végi alaprajzoknak. A hegy fennsíkján található nagy udvarra és az északi hegyoldalban található felvonó állomásra tagolható épület mintegy 200 méter hosszú és 70 méter széles. Az alábbiakban előbb a kora-újkori alaprajzok és a ma megfigyelhető falmaradványok közti különbségeket, majd a mai állapot és a Détszy Mihály által közölt felméréshez képest mutakozó eltéréseket ismertetjük.

Szembetűnő különbség a kora-újkori állapothoz képest a keleti udvar bástyakiostása. Ma már nemigen lehet felfedezni a két körbástya (rondella) nyomát a négyszögletes bástya pedig 'máshol van'. (Nem lehetetlen, hogy ezt a falszakaszt rongálta meg 1567 januárjában a négy napos ágyútűz az ostrom során, és a XVII. század folyamán 'egyszerűsítették le' a jelenleg sejtethető formára a fal vonalát.) Keletről a második udvaron eltérés: a gyalogkaputól észak felé megfigyelhető omladék alatt valószínűsíthető háromtraktusos épület (ami a jelenleg meglévő felmenő falhoz kelet felől csatlakozik), valamint a délkeleti (külső) fal – körbástya felőli – keleti feléhez csatlakozó szintén háromtraktusos épületmaradványt sejtető törmelék. Kelet felől a harmadik udvarban (továbbiakban: belsővár) a hajdani kapuépület helyét csak törmelékkúp mutatja, a többi épületrész többé-kevésbé felismerhető. A XVI. századi alaprajzokon jelölt, a nyugati udvarba nyúló ötszögű bástya helyén inkább téglalap alapúnak mutakoznak a maradványok. A nyugati udvar délnyugati és északnyugati sarkán egykor állt körbástyák helyét csak omladék és a fal megtörő vonala jelzi. A felvonóállomást (a keleti udvartól északra, a hegyoldalban) a koraújkori térképek nem ábrázolják. (Az itteni „Csigáról” már 1570-ben van adat, ám nem tudni, hogy az alsó állomás mikor épült ki.) A Détszy Mihály

tanulmányában közölt 1965-ös felmérés (Szente József és Ferenczhalmy Zoltán munkája) alapvetően megfelel a jelenleg is látható állapotnak. Feltűnő hibája a belsővár déli oldalán álló ötszögű bástya 'négyzetesítése' és a nyugati udvar északnyugati falának 'összetörése'. (Se a jelenleg kivehető falszakaszok, sem a koraujkori alaprajzok nem utalnak arra, hogy ezen a szakaszon a fal egynél többször megtörne.) A nyugati udvar délnyugati bástyája, valamint a belső vár nyugati udvarra néző falai esetében is valószínű, hogy nem a ténylegesen látható, meglévő falakat, hanem valamiféle, a törmelékre alapozott visszakövetkeztetést vetítettek térképre.

Tekintettel arra, hogy Szádvár legkorábbi ábrázolásai és az építkezésekre vonatkozó első adatok, valamint a vár első ismert inventáriumai mind a XVI. század utolsó harmadából származnak és ekkorra (az alaprajzok és az írott források alapján) a vár fő vonalaiban már kiépült; építéstörténetével kapcsolatban, régészeti kutatás hiányában csak üres spekulációkba bocsátkozhatnánk – ám ettől eltekintünk. Szádvár (legalább részleges) feltárásáig az olyan kérdésekkel kapcsolatban sem várhatunk komoly előrelépéseket, mint az inventáriumokban szereplő kisebb épületek, helyiségek lokalizálása. (A leltárakban szereplő nagyobb egységek azonosításával Détszy Mihály, említett tanulmányában foglalkozott.)

Irodalom:

Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.* Budapest, 1890. (Hunyadiak kora Magyarországon)

Détszy Mihály, Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII. (1969)*, 143-186.

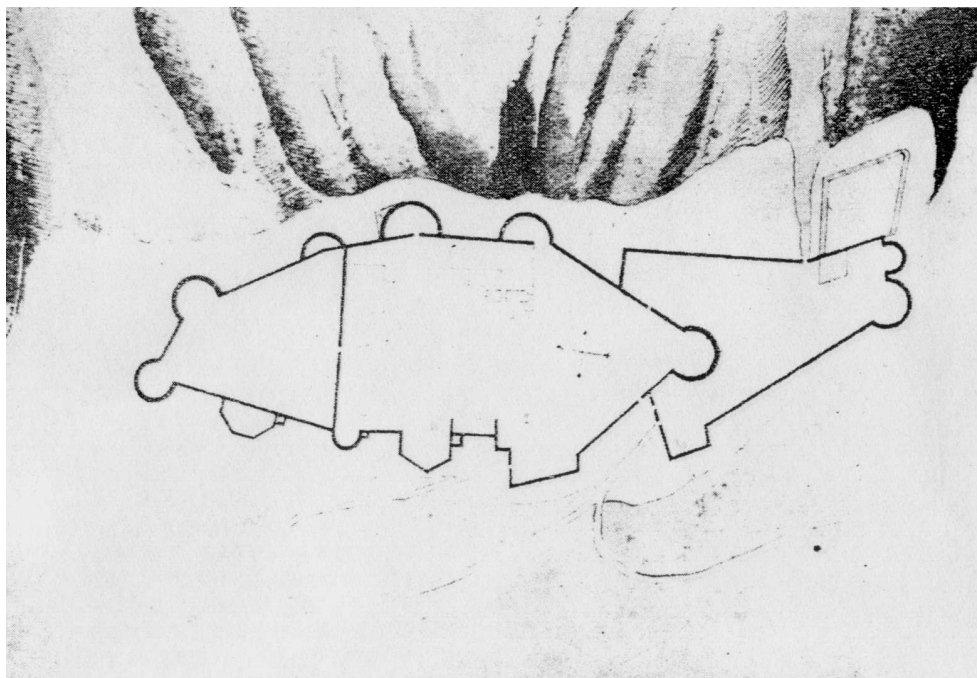
Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája (1301-1457) I-II.* Budapest, 1996. (História Könyvtár – kronológiák, adattárak 5.)

Franciscus Forgách de Ghymes, *De statu reipublicae Hungaricae.* (közli: Majer Fidél; bev.: Toldy Ferencz) Pest, 1866. (Monumenta Hungariae Historica II.16.)

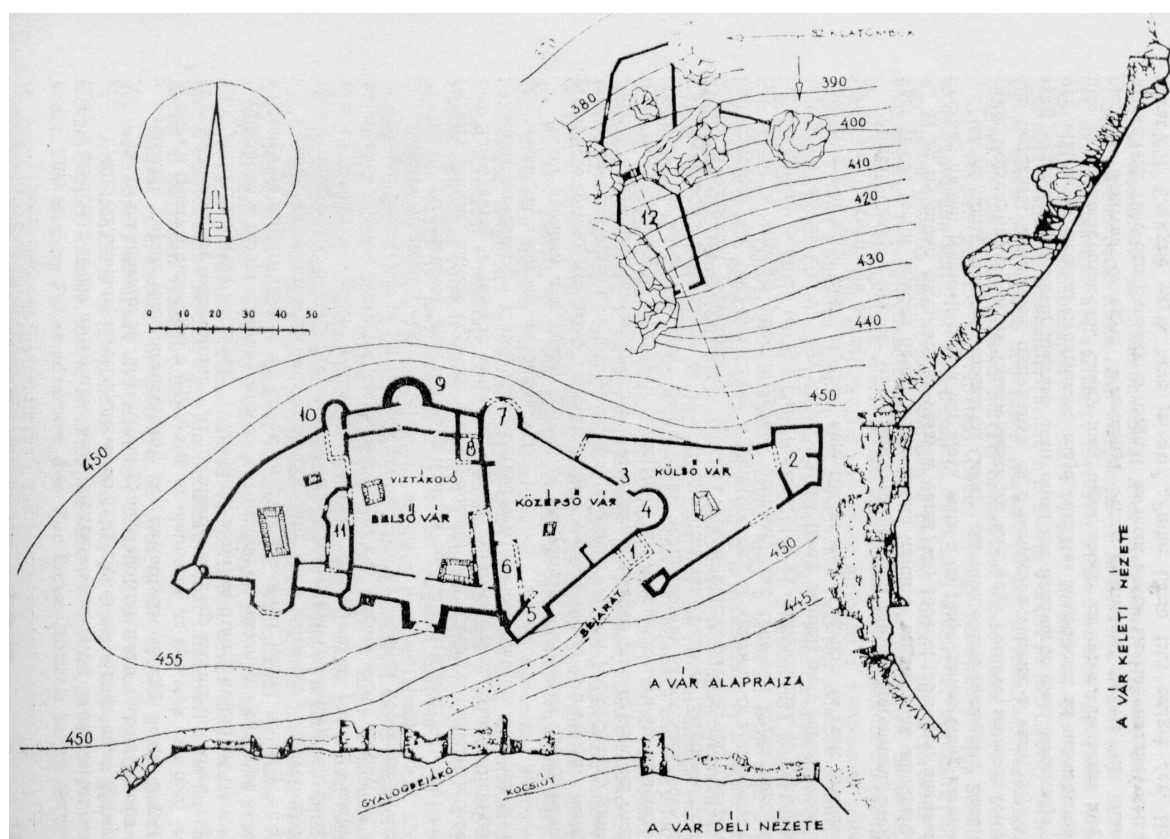
Fügedi Erik, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon.* Budapest, 1977. (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből 82.)

Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza IV.* Budapest, 1998.

Sárközy Sebestyén – Nováki Gyula – Sándorfi György, A történelmi Abaúj-Torna megye várai I. *Történelmi Közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából 4. (1997)*, 12-102.

9. kép: Szádvár alaprajza 1573-ból, Natalis Angelini felmérése (Détshy 1969. 151. nyomán)

10. kép: Szádvár romjainak 1965. évi felmérése (Détshy 1969. 149. nyomán)

Szörényi Gábor András: Szuhogy - Csorbakő vára.

A középkori Csorbakő vára a történeti Borsod vármegye északi szélén, közvetlenül Torna vármegye határán található. Ma, a vár középkori történetében is fontos szerepet játszó Szuhogy község határához tartozik. Környezete a viszonylag alacsony Rudabányai – hegység része, maga a vár a Nagy – hegy egyik északkeleti alacsonyabb gerincének végén épült fel. A várhoz szorosan tartozó résznek tekinthetjük még a várhegy északkeleti lábánál ásott téglalap alakú tavat is.

A vár régészeti kutatása 1928-ban kezdődött, amikor Saád Andor a várhegy északi oldalában jégkorszakbeli barlangot tárt fel. Ekkor lett figyelmes a várból előkerülő alig, vagy egyáltalán nem ezüstözött rézlapkákra. A leleteket megtekintette Miskolcon Leszih Andor, aki még ez évben kutatóárkokat nyitott a várban. Később megbízta a feltárások kezdete óta ott dolgozó Szegő András szuhogyi cipészt az ásatások folytatásával. A kutatások azonban csak a belsővárban folytak, a külsővárat és az egyéb erődítéseket nem érintették. 1935-re kellőképpen tisztázódott a belsővár alaprajza, ekkor készítették el ennek máig közöletlen precíz felmérését is. Egyéb dokumentáció, ásatási napló sajnos nem született, az egyetlen, az ásatást is megemlítő dolgozat a Numizmatikai Közlöny 1941. évi számában jelent meg, melyben Leszih Andor a pénzhamisító műhelyt és annak leleteit mutatta be. Mivel az ásatás elsősorban a Csorbakőn működő pénzhamisító műhelyre koncentrált, így gyakran nem tárták fel a korábbi, alsóbb rétegeket. A feltárt és feldolgozatlan leletek a miskolci Herman Ottó Múzeumba kerültek. Ezt követően a várban ásatási munkálatok már nem folytak.

A vár történetének kutatását 2002-ben kezdtem meg. Elvégeztük a vár és közvetlen környezetének geodéziai felmérését, majd ezt követően Csorbakő történeti feldolgozását készítettem el. Ezen munkám folytatásaként 2003-ban befejeztem a Leszih-féle ásatás leletanyagának feldolgozását, illetve a vár elvi rekonstrukcióját. Ehhez elsősorban a geodéziai felmérés eredményeit használtam, hiszen az egykori, elpusztult falszakaszok ma csak földszáncként követhetőek nyomon a terepen. A hiányos dokumentáció ellenére sikerült azonosítanom a második világháború előtti ásatás által feltárt helyiségeket is. Az építési periódusok elkülönítésére a hasonló jellegű környékbeli várak alaprajzi fejlődését vettem alapul. Munkám tehát egy kísérlet arra, miként használhatóak precíz felszíni / terepi vizsgálatok egy vár régészeti kutatásában. A leírt eredményeket későbbi ásatásokkal lehet majd igazolni vagy cáfolni.

Noha a várról szóló első írásos adatunk csak 1403-ból ismeretes, mégis tudjuk, hogy már korábban is létezett itt egy vár. 1403-ban Zsigmond király megengedte pohárnokmesterének, Perényi Imrének, hogy újra felépíthesse a már nagyon leromlott és

elpusztult Csorbakő várát Szuhogy felett. A Perényiek még 1351-ben szerezték meg a falut a birtokos középrétegbe tartozó Tekes nembéli Ládi családtól. Az első vár építését is ehhez a családhoz köthetjük. A 13/14. század fordulóján itt volt birtokos Ládi Csorba Miklós, aki feltételezhetően építője és névadója volt az első erősségnek. A Ládi család az ő idejében vált vagyonossá, Miklós neve a 19. helyen szerepelt az 1311-es kassai túsolistán. Mint ismeretes, ezen a listán a meggyilkolt Aba Amadé Kassán túsul ejtett fiainak kiszabadításáért cserébe adott 46 Amadé familiáris nevét sorolták fel. A 19. hely a családot, ha nem is a leggazdagabb, de minden bizonnyal a közepes rangú, helyi jelentőségű birtokosok közé sorolja, akiknek volt elég pénzüik, hogy birtokukon várat emeljenek.

A Leszih-féle feltárások során kevés korainak tartható lelet került elő. Magára a korai vár alaprajzára is csak következtethetünk. Az 1403-as oklevélben Perényi Imre a nagyon elpusztult Csorbakő újjáépítéséről beszélt. Feltételezhető, hogy a legvédehetőbb helyen épült Perényi-féle belsővár felhasználta Csorba Miklós egykori várának alapfalait. Elvi rekonstrukciómban arra a következtetésre jutottam, hogy a Ládiak korai vára egy szabálytalan trapéz alaprajzú lakótorony lehetett, mely előtt egy négyszögletes fallal körülvett udvar volt. A gerinc végére épült várat a hegytető felőli oldalán a gerincre merőleges kettős sáncárokkal védték, amelyet a laposabb déli oldalról egy harmadikkal is kiegészítettek. A három sáncból a belsőre épült a későbbi Perényi-vár külső fala. A középső sánc érdekessége, hogy egy szakaszon a közelmúltban kiszakadt, így itt megfigyelhető a szerkezete. Szárazon rakott kőfalat emeltek, amely előtt mély árkot húztak. Ládi Csorba Miklós halála után fiai anyagi gondokkal küzdöttek, melyről okleveles forrásokkal is rendelkezünk. Egyre több birtokukat adták zálogba, vagy váltak meg tőlük. Bár szuhogyi birtokukhoz sokáig ragaszkodtak, de már nem volt elég pénzüik arra, hogy apjuk várát karban tartsák, így az erősen leromlott. Végezetül eladták Perényi Andrásnak. A Perényiek minden bizonnyal már csak egy romos várat találtak itt, amelynek azonban várépítési engedélye még megmaradt.

A vár első névszerinti tulajdonosa a nikápolyi csatát megjárta Perényi Imre pohárnokmester lett, aki a király elleni lázadásban szembeszállt a felkelő urakkal. 1403-ban Patak közelében legyőzte a hűtlen Debrői Istvánt, amiért a csorbakői várához jelentős uradalmat csatolhatott. 1405-ben Imrét titkos kancellárrá nevezte ki Zsigmond, ezt a tisztet élete végéig betöltötte. Csorbakői várát igazi főúri központjává alakította ki, amit az is bizonyít, hogy 1408-ban a vár közelében, Nyárádon, a mai Kurityán határában pálos kolostort alapított.

Perényi Imre az egykori romos váron, a Ládiak feltételezett udvaros – lakótornyos erősségének falain, háromhelyiséges palotát emeltetett, melyhez nyugatról 5 méterrel alacsonyabban két földszinti helyiség is csatlakozott. Ezekbe egy 15 fokú lépcsőn lehetett lemenni, amit Leszih Andorék fel is tártak. Az 1935-ben készített néhány fotón is látható lépcsősort ma már ismét vastag humusztakaró fed. A palota szakadékos keleti fala alatt egy belső udvar volt, amelynek keleti falai máig a legépebbek. A palota és a belső udvar alkotta központi magot délről és keletről egy L-alakú falszorossal védték. Ebből falszorosból lehetett külön megközelíteni a palotát, illetve külön a belső udvart. A falszorost és az említett belső udvart ma vastag törmelékréteg fedi. A palota északkeleti falából merőlegesen egy széles rekesztőfal indul ki, amely a külső várfalba csatlakozott. Ezen falban egy belső kapu lehetett, amelyet szükség esetén lezárhattak, így védve a belső várat. Sajnos a vastag törmelékréteg miatt felszíni nyomai nem látszanak a kapunak, de minden bizonnyal ezt igazolja, hogy a belső udvar fala itt megtörve egy kis kiszögellést alkot. A belső várat az északi alacsonyabb oldalon egy külsővár védte, amely északkeleti sarkába érkezett a terepen ma is nyomon követhető középkori mélyút. Az út itt balra megtörve a belső kapun keresztül csigavonalban haladt a belsővár helyiségei felé. A külsővár területét ma olyan vastag humusztakaró fedi, hogy a felszínen semmilyen objektum nem fedezhető fel, de minden bizonnyal itt lehettek a védők szálláshelyei.

Perényi Imrét halála után a nyárádi kolostorba temették el. Csorbakő ezután Perényi Imre kisebbik fia, István rezidenciája lett, aki 1437-ben szintén Nyárádra temetkezett. A vár ezután elvesztette főúri rezidenciaszeretét. A leletanyagban sajnos nincsen olyan főúri igényességű tárgy, amit a 15. század első harmadára keltezhetnénk. Ennek oka, mint azt már korábban is említettem, hogy az ásatások csak néhol érthették el a korai rétegeket. A vár újabb birtokosa, Perényi Imre nagyobb fia, Perényi János tárnokmester központja már Terebesen volt. Csorbakő stratégiai jelentősége a 15. század folyamán még megmaradt. Sőt a huszita háborúskodások, illetve a kibontakozó polgárháború során Pálóci Simon még el is foglalta a várat, csak az 1445-ös országgyűlési határozat hatására adta vissza eredeti tulajdonosának.

Véleményem szerint a husziták közelsége és a polgárháború szükségessé tette a vár megerősítését. Bár a belsővár szerkezete alapvetően nem változott, a palota reprezentációs szerepét már elveszthette, valószínűleg részt vett a vár védelmében, amit az itt talált nagy számú, ehhez a korhoz köthető fegyverlelet bizonyít. A külsővárban a felszíni vizsgálatok alapján nem állapíthatunk meg jelentősebb változást. A huszita korszak újdonságának tartható azonban egy háromszög alakú elővár a külsővár északkeleti oldalán, amelynek végén ma is

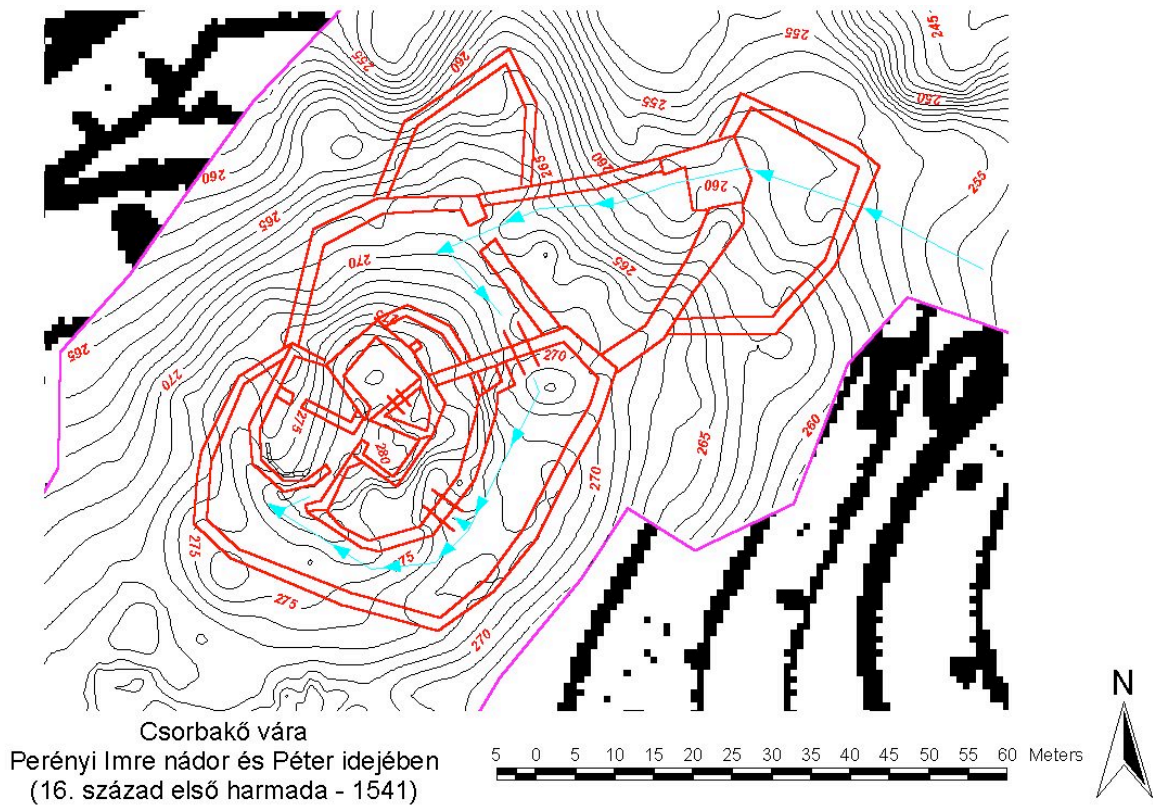
felfedezhető a négyszög alaprajzú egykori kaputorony helye. Perényi János halála után Csorbakő már csak birtokigazgatási szerepet tölthetett be, tulajdonosai ritkán látogathatták meg.

Csorbakőn a terepi, felszíni vizsgálatok alapján két olyan kisebb erődítést különíthetünk el, amelyek a tűzfegyverek ellen, a 16. század folyamán épülhettek. Ezeket feltehetőleg Perényi Péter birtoklásához köthetjük. A háromszög alakú elővár és kaputornya védhetetlenné vált a tűzfegyverekkel szemben, ezért emelhetek elé egy szabálytalan ötszög alaprajzú bástyát, amely a mai felszínen földsáncként kitűnően nyomon követhető. A külsővár északi oldalánál fal és sáncnyomokat észleltünk, amelyet sajnos az egykor itt működött kőbánya nagyrészt elpusztított, de ennek ellenére egy, a völgy felé kiugró bástyával számolhatunk itt. Az előkerült leletanyag nagy részét ehhez a periódushoz, azaz a 15. század végéhez, 16. század első feléhez köthetjük. Csorbakő háttérbe szorulása ellenére ebből az időszakból több, főúri gazdagságot bizonyító tárgy is előkerült.

Csorbakőn ekkor azonban tulajdonosváltás történt. 1540/41 fordulóján Ferdinánd király Bebek Ferenc felső – magyarországi főkapitánynak adta a várat. Ferenc azonban nem sokáig tartotta magánál a várat, 1541. februárjában már átadta azt testvérének Bebek Imrének. Csorbakő Bebek birtoklása alatt a források elnémulnak a várról, ami nyilván a vár leghírhedtebb időszakának, a pénzhamisítás korszakának köszönhető. A 13 évig üzemelő pénzhamisító műhelyt a palotában, azaz a legvédettebb helyen rendezték be. A feltárások során a palota helyiségeiben nagy mennyiségű hamisításra utaló lelet került elő.

1553-ban meghalt Bebek Imre, és Bebek Ferenc még ezen esztendőben viharos gyorsasággal rudabányai bányászokkal leromboltatta a várat. A lerombolt vár azonban továbbra is Bebek Imre örököseinek tulajdona maradt, bár azt már soha többé nem építették újjá. A források ezek után még gyakran említik a várat, de már csak úgy, mint romos, vagy elpusztult, elhagyott erősséget. A váruradalom irányítói leköltöztek Szuhogyra, de jogilag még a 17. század elejéig csorbakői uradalomról és a hozzá tartozó falvokról beszéltek a források. Ekkor azonban változás történt, a századforduló után már csak egy telek neve volt Csorbakő, puszta vára pedig Szuhogy falu része lett.

A várbeli élet tehát 1553-ban megszűnt, azonban feltételezhető, hogy a törökök itteni megjelenésével a környék lakói néha ide, a romos falak közé menekültek, így a 17. században Csorbakő refúgium szerepével kell számolnunk. Ezt bizonyítják a feltárások során előkerült kora újkori kerámialeletek is. A várhegyet valószínűleg ekkora már befedte az erdő, így található mind a mai napig.

11. kép: Csorbakő vára Perényi Imre nádor és Péter idején (16. század első harmada – 1541)